

Speciale

Forside til specialet

Afleveringsfrist (sæt x)	Januar:	Juni: X	Andet: 3. juni 2019
Vejleder: Per Grau Møller		Studie: Historie	

Titel, dansk: Observationer fra den midtjyske hede: Et mikrohistorisk studie af Høgildgaard plantage 1868-1881

Titel, engelsk: Observations from the Moorlands of Central Jutland: A Microhistorical Study of Høgildgaard Plantation 1868-1881

Min./max. antal typeenheder: 144.000 – 192.000
(60 – 80 normalsider)

Din besvarelses antal typeenheder¹:
191.994

(1 normalside = 2400 typeenheder)

Du skal være opmærksom på, såfremt din besvarelse ikke lever op til det angivne (min./max) antal typeenheder (normalsider) vil din opgave blive afvist, og du har brugt et forsøg.

Tro og love-erklæring

Det erklæres herved på tro og love, at undertegnede egenhændigt og selvstændigt har udformet denne eksamensopgave. Alle citater i teksten er markeret som sådanne, og eksamensopgaven, eller væsentlige dele af den, har ikke tidligere været fremlagt i anden bedømmelsessammenhæng.

Læs mere her: http://www.sdu.dk/Information_til/Studerende_ved_SDU/Eksamen.aspx

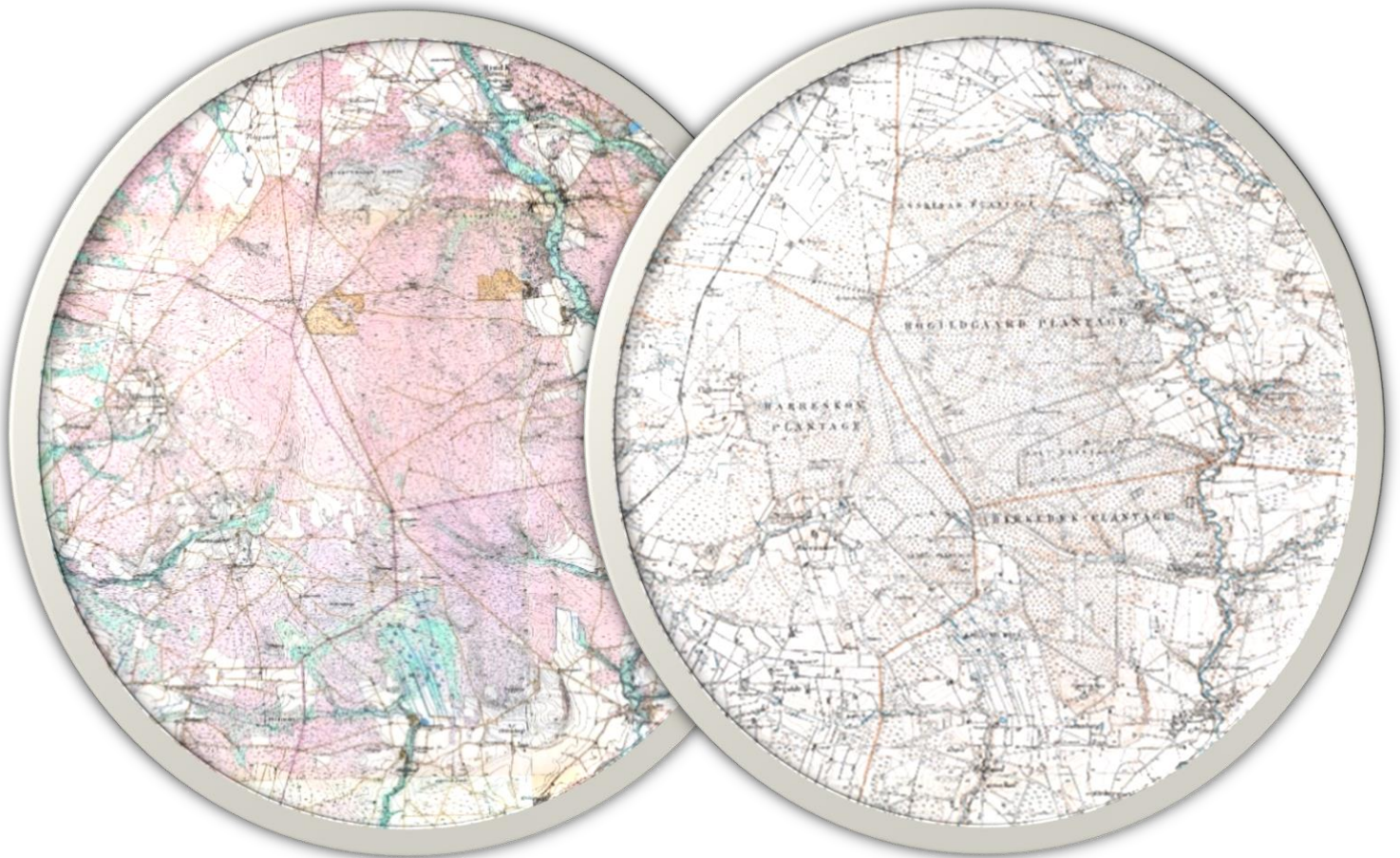
Afleveret af:

Fornavn: Mikkel Ellersgaard	Efternavn: Sørensen	Fødselsdato: 4. juni 1992
---------------------------------------	-------------------------------	-------------------------------------

¹ Tælles fra første tegn i indledningen til sidste tegn i konklusionen, inkl. fodnoter. Tabeller tælles med deres antal typeenheder. Følgende tælles *ikke* med: resumé, indholdsfortegnelse, litteraturliste og bilag. Se i øvrigt eksamensbestemmelserne for disciplinen i studieordningen.

Observationer fra den midtjyske hede

Et mikrohistorisk studie af Høgildgaard plantage 1868-1881

Figur 1: Høgildgaard plantage i 1871. To beplantede arealer ses markeret med brun. Forstørret udsnit af Høje målebordsblade 1842-1899. 1871. QGIS. Kortforsyningen. Styrelsen for DataForsyning og Effektivisering.

Figur 2: Høgildgaard plantage i 1912. Plantagen er vokset og det samlede kompleks er udvidet med flere plantager. Forstørret udsnit af Lave målebordsblade 1901-1971. Rettet 1912. QGIS. Kortforsyningen. Styrelsen for DataForsyning og Effektivisering.

Mikkel Ellersgaard Sørensen

Vejleder: Per Grau Møller

Syddansk Universitet – Historie - Speciale

Antal anslag: 191.994

Observations from the Moorlands of Central Jutland

A Microhistorical Study of Høgildgaard Plantation 1868-1881

The thesis has studied the letters of planter Bertel Nielsen of *Høgildgaard Plantation*. The planter was employed at the plantation from 1868 to 1881 as the first planter employed. The letters have been studied as a way of examining firstly the social conditions during the planting of the Jutlandic moorland cultivation and secondly the role of *Høgildgaard Plantation* in this process of planting. As neither the plantation nor the early years of the period of the plantations of *Det danske Hedeselskab*, the company facilitating the Jutlandic moorland cultivation, has been thoroughly studied the letters were considered an important source widely applicable or not. While the thesis concludes that there is little reason to believe in a wide applicability of Nielsen descriptions or the existence of a similar correspondence, the thesis also concludes that the letters are an important source for the subject of interest.

The microhistorical approach was a result of the assumption that since *Høgildgaard Plantation* was one of more than a thousand plantations established in the Jutlandic moorland during the latter half of the 19th century the descriptions that Bertel Nielsen made in his letters of his work and the local population would be applicable to most plantations. This was considered likely despite the plantation is known to have played a particular role within *Det danske Hedeselskab* being one of the first established and the first owned by the company.

The thesis has been carried out analysing the 373 letters written by planter Bertel Nielsen that is preserved in the archive of *Det danske Hedeselskab*. The letters addressed several people within *Det danske Hedeselskab* but a huge majority was addressed the leader Enrico Dalgas. While written over the entire period of his employment the amount significantly drops by 1876. First the letters have been presented in a chronological order to show the development in topics that Bertel Nielsen covered while subsequently focusing on three main topics. The three topics are Bertel Nielsen's own employment, his description of the workforce, and his work constructing irrigation canals. The first shows the status of the planter within *Det danske Hedeselskab*, while the second shows the social conditions regarding the workers at the plantation. The third topic shows a surprising versatility in the job of the planter.

The study of Bertel Niensens employment shows that he appears to have been severely criticized for his work at the plantation and that he had no experience in planting before employment. It shows that he had a special relationship with Enrico Dalgas going years back. This has led to the conclusion that Nielsen was employed as a result of his relationship with Dalgas as well as his qualifications in other works of interest to *Det danske Hedeselskab*. This conclusion shows that neither is Nielsen to be considered a regular planter nor is *Høgildgaard Plantation* to be considered a regular plantation. The study of Nielsen's descriptions of the workforce shows that he had numerous problems with the local workforce. This was the result of the workforce being small, unqualified, and unmotivated as well as the labour at the plantation being hard and unprofitable. The study shows that the problems became fewer at the end of Nielsen employment indicating that the problems were initial difficulties. The study indicates that *Høgildgaard Plantation* differ from most Jutlandic plantations by its early establishment, its location or a combination of both. Further study into the social conditions of the earliest plantations could illuminate this. The study of Nielsen's role in constructing irrigation canals has illustrated how versatile his job as a planter was. He was involved in the construction of numerous canals as well as other jobs not directly connected to planting, yet it was mainly in the first years of his employment. His work in these various projects indicates that he is not to be considered a regular planter and that he was employed as a result of his qualifications outside planting. In combination this shows that *Høgildgaard Plantation* and Bertel Nielsen to a certain extent should be considered unique either as a result of the early establishment, the location, or internal circumstances in *Det danske Hedeselskab*, while further studies could help show to what extent.

While not being widely applicable the letters are considered an important source of the time. The letters show the need of further examination of the plantations in these early years of *Det danske Hedeselskab* as well as the need for further examination of the social conditions at the plantations in general. Finally, the letters bring to light one of the many workers who have not yet been represented in the literature.

Characters: 4.796

Indholdsfortegnelse

Indledning	6
Forskningsoversigt	7
Kildemateriale	13
Metodiske og teoretiske overvejelser	16
Baggrundshistorie	22
Analyse	33
Kronologisk oversigt.....	33
1868-1871	33
1872-1876	38
1877-1881	47
Nielsen som plantør og forpagter	52
Nielsen om arbejdsstyrken	61
Nielsen om engvanding.....	67
Konklusion.....	74
Litteraturliste	78
Folketællinger	81
Kildemateriale	82
Bilag 1 – Oversigt over Bertel Niensens breve 1868-1881:.....	83

Indledning

"Dette plantningsforetagende, som har fremkaldt så mange andre og som har virket vækkende i plantningssagen [...] [Her] fik Selskabet for første gang rigtigt fodfæste i plantningssagen"

- Enrico Dalgas om Høgildgaard, ca. 1874²

"Det for Jyllands vigtigste Complex [...] omfatter de større Plantager Rind, Birkebæk, Høgildgaard, Harreskov, Holt, Bjørslev, Hesselvig, Skarrild, Skovbjerg, Døvling, Skovsende, Paabøl, Haarkjær, Grindsted, Utoft, Klelund, Fromsseier, Baldersbæk, Hølund-Søgaard, Houborg, Stilde, Hundsbæk og B. Gjesten [...] samt en Mængde mindre Plantager [...] [D]ette Complex [...] gaaer igjennem Jyllands tidligere meest øde Egne, som dog nu ere i en betydelig Opkomst"

- Enrico Dalgas, 1893³

Høgildgaard plantage blev anlagt i 1868. Gården, der lagde navn til plantagen, var blevet opkøbt af Det danske Hedeselskab samme år. I selskabets eget system fik plantagen nr. 5 og var én blandt få. Dette varede ikke ved. Da selskabet i 1874 solgte plantagen videre til den danske rigmand Hendrik Pontoppidan, var antallet steget til 27. I 1881 rundede antallet 100 plantager, og ved århundredets slutning var der anlagt mere end 1300. Ved Høgildgaards anlæg dækkede plantagerne i alt 2.500 tdl. Ved udgangen af 1900 var dette tal steget til næsten 91.000 tdl.⁴

I beplantningen af den jyske hede var Høgildgaard både en unik plantage og én blandt mange. Formålet med denne opgave har været at sætte lys på et underrepræsenteret emne i litteraturen om denne plantningsbevægelse: Den brede landbefolkning, der udførte arbejdet på jorden. Det er forfatterens opfattelse, at man ofte har fortalt historien om pioneren og politikerens, men sjældent historien om den arbejder for hvem beplantningen ikke var en livssag, men derimod blot en levevej.

---

²Dalgas via Skrubbeltrang (1966), 266.

³Dalgas (1893), 22-3.

⁴Skrubbeltrang (1966), 189-95, 226-8; Det danske Hedeselskab (1901).

Opgaven har søgt at besvare denne problemstilling ved at studere et trecifret antal breve skrevet af den første plantør på Høgildgaard, Bertel Nielsen, i perioden 1868-1881. Antagelsen var, at trods Høgildgaard var unik på visse punkter, måtte Niensens observationer om livet på Høgildgaard kunne gælde også for andre plantører og det lokalsamfund, de var en del af. På denne baggrund er opgaven udført ved brug af en mikrohistorisk metode.

Opgaven har vist, at ovenstående antagelse ikke nødvendigvis var korrekt. Det er dog forfatterens opfattelse, at opgaven alligevel har bragt interessante forhold frem i lyset. Dette gælder både interne forhold i Hedeselskabet, Høgildgaards rolle i plantningsbevægelsen, samt den dagligdag i hvilken plantøren og arbejdsfolkene levede.

Forskningsoversigt

Denne opgave er placeret i et spændingsfelt mellem forskellige emner og metoder. For det første trækker opgaven på et lokalhistorisk perspektiv, idet den først og fremmest undersøger påvirkningen af en plantage i dens jyske opland. For det andet trækker opgaven på et erhvervshistorisk perspektiv, idet plantagen gennem alle årene var tilknyttet Hedeselskabet, hvorfor selskabets interne forhold har skabt en uundgåelig forståelsesramme. For det tredje trækker opgaven på et kulturhistorisk perspektiv, idet valget af breve som kildemateriale indebærer en fremstilling grundlagt på den menneskelige beretning og dermed uundgåeligt også bliver et studie af den menneskelige bevidsthed i det omtalte miljø. For det fjerde trækker opgaven på miljøhistorien, idet plantagen blot var en lille del af en større plantningsbevægelse, der ønskede at redefinere det jyske landskab. Som resultat af dette brede fokus i opgaven må også forskningsoversigten dække bredt, om end langt fra alle aspekter kan findes i litteraturen i en form, der har direkte relevans for opgaven. Omvendt betyder det også, at der kunne redegøres for en stor mængde litteratur. I denne forskningsoversigt er der lagt fokus på udgivelser, der enten er essentielle for forståelsen af den undersøgte problemstilling, eller udgivelser der er illustrerende for forskningen om emnet.

Den definerende bog om det jyske hedelandskab er *Hedens hemmeligheder*, skrevet af Peter Henningsen og udgivet i 1995. Bogen havde til formål at udfordre en gængs opfattelse af den jyske hedebonde som fattig og forarmet, samt at redegøre for de reelle livsvilkår, der fandtes

i bogens sydvestjyske undersøgelsesområde i perioden 1750 til 1900. Henningsen argumenterer for, at den jyske hedebonde i den første halvdel af perioden generelt var bedre økonomisk stillet end hans østdanske ligemænd, hvilket er en konklusion, han primært danner på baggrund af skiftebreve fra området. Baggrunden for denne rigdom fandtes i en stor og ofte ulovlig studeeksport, samt en række indbringende bierhverv, hvilket skabte et indtjeningsgrundlag, der ikke optrådte i de officielle dokumenter i datiden. Henningsen forklarer dog ikke misforståelsen af hedebondens livsvilkår alene med henvisning til økonomiens skjulte karakter, men han påpeger, at også det historiske forskningsmiljø har idealiseret agerbruget over hedelandskabet. Årsagen finder han i Thorkild Kjærgaards *gårdmandslinje*. Denne gårdmandslinje blev fremstillet som en kritik af de danske landbrugshistorikere, idet forfatteren mente, at disse favoriserede gårdmandstanden i den danske historieforskning. Med udgangspunkt i denne kritik bemærker Henningsen, at denne gårdmandslinje ikke blot favoriserede gårdsmandstanden, men også deres produktionsform. Denne produktionsform var baseret på den aktive forarbejdning af jorden, hvorfor gode, lerede jorde kom til at stå som den primære betingelse for skabelsen af velstand. På denne baggrund måtte den jyske hedebonde, der kun ejede jorde med lave hartkornstal, pr. definition være fattig. Dette var dog ikke sandt, og Henningsen påpeger, at mange hedebonder aktivt modsatte sig hedens opdyrkning, idet denne ikke var kompatibel med et ekstensivt landbrugssystem. Da denne opdyrkning for alvor satte ind, var det resultatet af en stor befolkningstilvækst i 1800-tallet, samt regeringens jordbrugspolitik i slutningen af århundredet før. Henningsens primære påstand er, at situationen i det 19. århundrede fejlagtigt er blevet projekteret tilbage på hedelandskabet i århundredet før. Henningsen konkluderer slutteligt, at hvis nogle hedeboender fortsat var imod hedeopdyrkingen i midten af 1800-tallet, ændrede dette sig endegyldigt med Hedeselskabets dannelse i 1866.⁵

Henningsen behandler plantageanlægningen under Hedeselskabet i sit næstsidste kapitel, hvilket illustrerer, hvordan hans fokus først og fremmest var på hedebondens levevilkår inden selskabets dannelse. Dette betyder dels, at Henningsen ikke går i dybden med beskrivelsen af dette nye vestjyske samfund, dels at det nye fokus er placeret på de mænd, der gik forrest i denne nye plantningsbevægelse. Han beskriver, hvordan enkelte hedeboender tog initiativ til plantningsprojekter, hvordan disse inspirerede aktieselskaber med samme formål, og hvordan plantningssagen slutteligt blev et nationalt projekt med etableringen af talrige

---

⁵Henningsen (1995), 15-9, 351-9. Gårdmandslinjen er fremlagt i Kjærgaard (1980).

københavnplantage i Vestjylland.⁶ I denne fortælling er hverken overgangsperioden eller den sociale effekt af plantageanlæggene beskrevet i andet end overfladiske vendinger.⁷

For at behandle dette aspekt er det i stedet nødvendigt at undersøge den foreliggende litteratur om de jyske plantager. Den danske forskning kan her deles i to kategorier. I den ene findes udgivelser om enkelte plantager, hvor fokus er på den pågældende plantages historie. Geografisk har udgivelserne et lokalhistorisk perspektiv, mens de metodisk kan have både et socialt, kulturelt, økonomisk og politisk perspektiv. Mange er skrevet enten af eller for interessenter i plantagen, og mange er typisk af ældre dato. I den anden kategori findes udgivelser, der søger at danne et overblikbillede over forskellige plantager. Forfatteren har enten samlet enkeltvis plantagebeskrivelser eller forsøgt at sammenskrive plantagernes rolle i et større og mere integreret helhedsbillede. Førstnævnte minder metodisk om udgivelserne om de enkelte plantager, mens sidstnævnte trækker på metoder fra regional- eller nationalhistorisk forskning, hvorved de typisk lægger vægt på politiske og økonomiske forhold.

En lang række jyske plantage er blevet beskrevet i publicerede artikler og bøger. Dette afsnit har ikke til formål at beskrive alle disse publikationer, idet en historiografisk redegørelse fortjener sit eget værk. Fokus vil i stedet være på en række udgivelser, der samlet kan illustrere forskningens tendenser, samt forskningens potentiale i dette projekt. Første eksempel er en artikel udgivet i Herring-bogen i 2003 med titlen *Hedeopdyrkning set fra Høgildgaard*. Den er skrevet af Jørgen A. Pontoppidan, Hendrik Pontoppidans oldebarn, og er sandsynligvis eneste udgivelse specifikt med Høgildgaard som undersøgelsesemne.⁸ I artiklen gives et kort, indledende overblik over Dalgas og Hedeselskabets motivation for plantningssagen, inden forfatteren redegør for de politiske aspekter bag opkøbet af Høgildgaard og de senere videresalg. Tekstens generelle fokus er på de plantningstekniske beslutninger og resultater, hvilket undervejs suppleres med familiære anekdoter.⁹ Sidstnævnte er afgjort påvirket af forfatterens familiære tilknytning til Høgildgaard, men illustrerer ikke desto mindre en generel

---

⁶Begreberne 'københavnplantage' og 'grossererplantage' beskriver samme fænomen: Velhavende danskeres opkøb af hedearealer med henblik på beplantning uden forudgående tilknytning til det opkøbte areal, Selmer (1993), 7-9.

⁷Henningsen (1995), 326-47.

⁸Litteraturen er stor og findes spredt i bøger, tidsskrifter og årbøger. Udgivelser af relevans kan derfor være overset.

⁹Pontoppidan (2003), 172-95.

tendens i litteraturen. Denne tendens handler dels om en kraftig vægtning af beskrivelser af selve plantningsprocessen, dels en kraftig vægtning af beskrivelser i relation til det sociale liv for den enkelte plantageejer. Resultatet er, at de mange arbejdsfolk på plantagerne overses. I kraft af dens publikationsform er *Hedeopdyrkning set fra Høgildgaard* begrænset i dens mulighed for at gå i dybden med emner af social- og kulturhistorisk relevans, hvilket er en mangel, der bedst illustreres gennem længere publikationer om andre plantager. Et eksempel på en udgivelse af denne art er *Houborg plantage i hundrede år*, skrevet af Har. Skodshøj i 1966. Skodshøj undersøger denne plantages historie specielt med henblik på de forhold, under hvilke den blev oprettet.¹⁰ Bogen har fortsat fokus på enkeltpersoner i kraft af deres rolle ved oprettelsen og anlæggelsen af plantagen, men udgivelsens større omfang giver forfatteren bedre mulighed for at beskrive en bred vifte af aktører. Hertil bør det bemærkes, at plantagens status som aktieselskab nødvendigvis understøtter et bredere fokus end blot en enkelt person eller familie.¹¹ Andre plantager, der er behandlet i udgivelser, tæller fx Stilde (grundlagt 1868), St. Hjøllund (1877), Baldersbæk (1891), Fromsseier (1892) og Utoft (1893).¹² Alle deler de ovennævnte tendens til at fokusere på plantningsprocessen, og da fire af disse blev grundlagt som grossererplantager – Stilde er undtagelsen – kan de ikke siges at repræsentere plantningsbevægelsen fra lokalbefolkningens side. Et problem, der yderligere gør sig gældende ved disse udgivelser, er at de generelt ikke behandler plantningssagen før slutningen af 1800-tallet. Dette er et resultat af manglende kilder eller sene anlæggelsesår. Hermed ikke sagt, at der ingen værdi er at finde i bøgerne. Udgivelsen om Stilde Plantage giver et indblik i plantningssagen helt tilbage til Hedeselskabets grundlæggelse, mens vi fra Utoft Plantage kan læse førstehåndsmateriale i form af den første plantørkontrakt og de første gæstebogsoptegnelser. Palle Kousgaard, i udgivelsen om St. Hjøllund, har slutteligt produceret en bog, der generelt spænder langt bredere end lignende litteratur, hvilket giver værdifuld baggrundsviden om emnet som helhed.

Jørgen Hennekes *Guld og grønne skove* er den tredje publikation, der skal redegøres for. Bogen har undertitlen 'Københavnplantagerne i Jylland', og dens tematiske afgrænsning ses tydeligt heri. I indledningen redegør Henneke for den historiske baggrund bag københavnplantagerne, inden han enkeltvis beskriver de undersøgte plantager. Forfatteren fokuserer i disse beskrivelser på forhistorien, grundlæggerne, samt plantageejendommens arkitektur, hvorfor plantagernes udvikling træder i baggrunden, ligesom menneskerne der

---

¹⁰Skodshøj (1966), 5.

¹¹Ibid., 5-76.

¹²Skodshøj (1961); Kousgaard (2000); Bus (2011); Selmer (1993); Børgesen (1984).

levede i deres opland, samt leverede arbejdskræften til dem.¹³ I forhold til denne opgave er problemet dels, at bogens opbygning tenderer at skabe et billede af plantagerne som selvstændige entiteter, dels, at forfatterens fokus skaber billedet af en historisk udvikling drevet af enkeltpersoner og deres investeringer. Bogen er relevant som forklaring på ét aspekt af den jyske plantningsbevægelse, nemlig Københavnerplantagerne og deres højkulturelle udtryk, men den kommer til kort som helhedsbillede. Ikke blot var københavnerplantagerne kun én af flere typer anlagt under hedens opdyrkning, men yderligere skabes et fokus på enkeltpersonerne over arbejderstanden. Hennekes primære bidrag er desværre et overblik over et fænomen, der allerede er overrepræsenteret i litteraturen.

Reelt mangler fortsat et oversigtsværk, der samler de lokale initiativer, der førte til plantager over hele Midt- og Vestjylland, samt ét, der undersøger plantningsbevægelsen i dens helhed.¹⁴

To forfattere har forsøgt at skabe hver sit oversigtsbillede over plantningssagen. Den første bog er *Det indvundne Danmark* fra 1966. Bogen er skrevet af Fridlev Skrubbeltrang og produceret på bestilling af Hedeselskabet i anledning af dets 100-års jubilæum. Bogen har ikke til formål at beskrive plantningssagen specifikt, men forsøger i stedet at trække de lange linjer i hedeopdyrkingen, samt at beskrive Hedeselskabets rolle i dette projekt. Bogens fortælling starter med 1700-tallets første forsøg på hedeopdyrkning og bruger omkring en fjerdedel af pladsen på historien før Hedeselskabets dannelse. Herefter træder selskabet i forgrunden, idet bogen beskriver Hedeselskabets historie frem til 1914, et årstal, der ved udgivelsen blev opfattet som en skillelinje for hedelandskabets opdyrkning og for selskabets arbejde.

Selvom bogen netop er den type oversigtsværk, der efterspørges, betyder dens fokus på Hedeselskabets historie, at den har begrænsninger i besvarelsen af denne opgaves problemstilling. For det første behandler bogen hele Hedeselskabets virksomhed, hvilket indebærer en lang række forhold der ikke direkte har med plantningssagen eller Høgildgaard at gøre. For det andet behandler bogen primært historien fra en politisk og erhvervshistorisk vinkel, hvilket betyder et fokus på ledere, processer og strukturer, samt et nationalt perspektiv. Dette er både negativt og positivt. Det negative er, at bogen kun i begrænset omfang behandler Høgildgaard og andre plantager, samt den dagligdag, der udspillede sig her.

---

¹³Henneke (2011), 7.

¹⁴Jørgen Nielsens *Alhedens Kongeskov* (1982) og *Hedens Grannelund* (1988) behandler plantagerne i århundredet før Hedeselskabets dannelse med et helhedsperspektiv.

Den her undersøgte problemstilling bliver derfor ikke tilnærmelsesvis besvaret. Det positive er, at disse forhold muliggør en indirekte besvarelse af opgavens problemstilling. Bogen kan således kaste lys over de politiske forhold, under hvilke Høgildgaard blev opkøbt, og bogen kan give et indtryk af Hedeselskabets interne forhold fx ift. økonomien eller medarbejdere. På samme måde giver bogen et vigtigt indblik i, hvor mangesidet hedeopdyrkningen var. Skrubbeltrang har lavet det politiske, nationale oversigtsarbejde, som er essentielt i forståelsen af plantningssagen, mens det sociale og kulturelle oversigtsarbejde fortsat mangler.

Dette oversigtsarbejde kan i et vist omfang findes i Bo Fritzbøgers *Kulturskoven* fra 1994. Bogen er en magtpræstation inden for den miljøhistoriske forskning, idet Fritzbøger placerer de danske skove i både en kulturel, økonomisk og politisk ramme af den danske historie. Bogen består af tre dele, hvilke overordnet behandler hhv. skovens historiske udvikling, skovens kulturelle og samfundsmæssige udnyttelse, samt skoven som ramme for en idéhistorisk og politisk debat. Det er dog indlysende, at opdelingen blot er vejledende, dels fordi denne opdeling fra begyndelsen uundgåeligt er arbitrær, dels fordi Fritzbøger bogen igennem trækker tråde mellem de utallige aspekter, hvor det er relevant. Hvad der yderligere gør bogen imponerende, er, at den periodisk dækker skovens historie i hele den periode, den har kunne opfattes som et kulturelt fænomen, hvilket ifølge forfatteren er fra begyndelsen af de første landbrug omkring 4.000 f.v.t.¹⁵ Dette indebærer et fokus på de helt lange linjer i udviklingen, om end der naturligvis er en tydelig overvægt på den nyere historie.

Netop Fritzbøgers enorme ambition for bogen er også dens største ulempe. Han har nødvendigvis måtte tage en lang række fravalg i forbindelse med sammensætningen af historien, hvilket, af relevans for dette projekt, blandt andet betyder, at plantageanlægningen i 1800-tallet spiller en meget lille rolle. Fritzbøger bemærker undervejs, at plantageanlægningen betød en mærkbar stigning i landets skovdækkede areal, samt at det i bredt omfang var den vestjyske hedebonde selv, der drev udviklingen.¹⁶ Senere udvides denne beskrivelse i endnu en kort bemærkning, idet han kort beskriver, at det hårde arbejde i plantagerne blev udført af personer på samfundets bund. Han skriver samtidig, at det typiske standsbillede, der blev dannet af de ledende personer i plantningsarbejdet, på ingen måde deltes af arbejdsfolket selv, hvorved det klart impliceres, at denne udlægning bør nuanceres.¹⁷

---

¹⁵Fritzbøger (1994), 11, 13-5.

¹⁶Ibid., 84, 86.

¹⁷Ibid., 365.

Dette er dog ikke et budskab, der følges i mål i Fritzbøgers bog, hvilket hænger sammen med ambitionerne for projektet. På den relativt korte plads, forfatteren har, og med så bredt et perspektiv både periodisk og tematisk, bliver der ikke plads til meget andet end korte bemærkninger om Hedeselskabet og plantagerne i 1800-tallets Jylland. Dette er ikke ensbetydende med, at bogen er irrelevant for projektet her, men blot at den primært er relevant for at kunne placere Høgildgaard og Bertel Nielsen i en datidig kontekst.

Med udgangspunkt i denne forskningslitteratur kan problemstillingen ekspliceres. Denne opgave vil først redegøre for skovenes udvikling i Midt- og Vestjylland, samt for plantningsbevægelsen samme sted i tiden før og efter *Det danske Hedeselskabs* dannelse i 1866. Dernæst vil der på baggrund af en transskribering og analyse af 373 breve skrevet mellem 1868 og 1881 af plantøren Bertel Nielsen på Høgildgaard blive fremlagt en kronologisk redegørelse for udviklingen på plantagen og i dens opland. På denne baggrund vil tre centrale aspekter af plantørens breve blive fremhævet og undersøgt i forhold til den nuværende litteratur. Disse aspekter er hhv. plantørens egen ansættelse, plantørens opfattelse af arbejdsstyrken, samt plantørens rolle ved engvanding. På denne baggrund vil det blive vurderet, om Høgildgaard var en unik plantage i sin tid, samt om kildematerialet kan udvide vores kendskab til den almene arbejder.

Kildemateriale

De primære kilder, der er brugt i denne opgave, består af en større samling breve skrevet af plantør Bertel Nielsen på Høgildgaard. I perioden 1868-1881 skrev han 373 breve til Det danske Hedeselskab, hvoraf hovedparten var stilet til lederen Enrico Dalgas. Disse breve er relevante at undersøge, idet Nielsen kan kaste lys på to vinkler, der er underrepræsenteret i forskningen om de jyske plantager i 1800-tallet. På den ene side har forskningen fokuseret på den politiske baggrund for anlæggene, samt disses implikationer for den overordnede politiske situation i den brede opdykningsbevægelse. Da de midt- og vestjyske plantager var del af en ekstremt hurtig udvikling, er de enkelte arbejdere og deres dagligdag ofte trådt i baggrunden. På den anden side foreligger betydelig litteratur om mange jyske plantager, samt om Det danske Hedeselskab, men trods dette meget lidt om Høgildgaard. Det er overraskende af flere årsager. Høgildgaard var blandt de første plantager i Hedeselskabet og målt i

bepantning den største plantage ved indgangen til det 20. århundrede.¹⁸ I kombination med Dalgas' bemærkning om, at Høgildgaard var del af Jyllands vigtigste plantagekompleks, giver det indtrykket af en plantage, der var central for Hedeselskabets arbejde. Samtidig spillede Høgildgaard en interessant rolle internt i selskabet, idet det var den første plantage, der blev købt og drevet af Hedeselskabet selv, hvilket skete trods en betydelig intern debat.¹⁹

Bertel Niensens breve kan potentielt kaste lys over disse modsatrettede emner. Som plantør havde han det daglige ansvar for driften af plantagen, og han var i tæt kontakt med den lokale befolkning. De observationer, han har gjort sig på denne baggrund, vil som beretninger nedskrevet i brevene kunne give et indblik i de forhold, der gjorde sig gældende for lokalbefolkningen. Samtidig kan Niensens stilling på Høgildgaard give et indblik i forholdene på denne plantage, hvorved brevene giver mulighed for at bidrage til historien om en plantage, der spillede en særlig rolle internt i Hedeselskabet. Det er antagelsen, at en analyse af disse to modsatrettede tendenser ikke pr. definition udelukker hinanden, hvilket dog er et forhold, der må afgøres af analysen.

Bertel Niensens breve er bevaret i arkivserien *Indkomne breve med Det danske Hedeselskab* som arkivskaber. De er ujævnt fordelt over perioden, idet der er en generel overvægt afsendt frem til 1875. Derudover optræder en naturlig variation i antallet afsendt de forskellige år, samt i brevenes længde. Brevene fordeler sig med 28 afsendt i 1868, 46 i 1869, 28 i 1870, 2 i 1871, 52 i 1872, 44 i 1873, 49 i 1874, 47 i 1875, 23 i 1876, 24 i 1877, 6 i 1878, 19 i 1879, 4 i 1880 og slutteligt 1 i 1881.²⁰ Brevene spænder mellem korte notitser af få linjer og lange breve på fem sider. Brevene er primært adresseret fra Høgildgaard, mens syv er adresseret fra Niensens tidligere bopæl i Højlund, samt enkelte fra lokationer, hvor Nielsen midlertidigt har opholdt sig. Flere mangler derudover afsenderadresse. Den absolut største del af brevene er adresseret Enrico Dalgas, men andre modtagere ses også. Disse tæller Hedeselskabets bestyrelse, Hendrik Pontoppidan, Hedeselskabet og enkelte ansatte herunder. Når det er vurderet relevant, er modtageren beskrevet i opgaven.

---

¹⁸Det danske Hedeselskab (1901). Høgildgaard var plantage nr. 5.

¹⁹Skrubbeltrang (1966), 189-95.

²⁰Tre udaterede breve findes arkiveret under 1869. Alle er afsluttet med Niensens signatur, hvorfor der antageligt mangler en eller flere sider. Brevene er brugt i opgaven, med det forbehold at en sikker datering ikke er mulig. De er ikke talt med optællingen. En oversigt er vedlagt i Bilag 1.

I brugen af disse kilder er der en række usikkerheder, der bør kommenteres på.

Først de potentielle problemer i arkiveringen og udvælgelsen af brevene. Det er usikkert, om alle breve fra Nielsen er bevaret, og det er plausibelt at tro, at det ikke er tilfældet. Derudover er der den risiko, at der er opbevaret breve fra Bertel Nielsen arkiveret under andre med samme efternavn. Dette er med sikkerhed sket i nogle tilfælde, da tre breve her blev frasorteret, idet de var skrevet af plantør Nielsen på Hareskov Plantage. Der er i kildeindsamlingen forsøgt taget højde for dette forhold, men det er meget sandsynligt at breve fra Bertel Nielsen er fejlarkiveret og derfor ikke er medtaget her. Slutteligt er der den risiko, at en række breve kan være arkiveret andre steder i Hedeselskabets arkiv. Er dette tilfældet, vil der formentlig være tale om breve med et specifikt emne, hvilket betyder at hele elementer af Nielsens korrespondance ikke vil være i kilderne her.

I selve analysen opstår andre problemstillinger, der må tages i betragtning. For det første er brevene uundgåeligt ensidige. De beskrivelser, der bruges, og den historie, der fremlægges, er Bertel Nielsens udlægning af de pågældende hændelser, og der er ikke tilnærmelsesvis tale om en fuld fremstilling af de berørte sager. Dette er specielt vigtigt at have for øje, når Nielsen fremlægger andre personers holdning til en given sag. Nielsens udlægning er i det omfang, det er muligt, søgt nuanceret gennem brug af andre kilder. For det andet er kildematerialet dannet som del af en korrespondance med en eller to primære modtagere, Enrico Dalgas smalt set eller Enrico Dalgas og Hedeselskabet bredt set. Dette åbner for det forbehold, at en række emner ikke kommer til udtryk i brevene, idet emnerne ikke har været af relevans for den kontekst, der var, afsender og modtager imellem. I forlængelse er den risiko, at visse emner bevidst er udeladt, da disse er ønsket debatteret mundtligt. Et tredje forbehold er det, at brevene må antages uundgåeligt at tendere at fokusere på det specielle og ikke det almindelige. Hermed forstås, at fokus er på de store problemer, mens omvendt dagligdagens udfordringer er underprioriteret. En sidste bemærkning er, at dette interne forum, i hvilket brevene er opstået, skaber en usikkerhed i forhold til selve forståelsesrammen. I en forstand er dette blot en udfordring i tilegnelsen af viden, hvilken kan og bør overvindes gennem den historiske forskning. Dette gælder fx henvisninger til den politiske eller sociale virkelighed i datiden. I en anden forstand er der tale om et forhold, der reelt umuliggør tilegnelsen af viden. Dette gælder fx variationer i omtalen af lokale personer eller projekter, i hvilket denne forståelsesramme er så dagligdags basal, at den ikke findes ekspliceret i litteraturen. Sidstnævnte umuliggør reelt tilegnelsen af viden om disse forhold, samt medfører en usikkerhed i læsningen af brevene.

Nielsens breve har relevans trods disse mangler. Årsagen er, at hans breve ikke blot indeholder regnskaber og rapporteringer til Hedeselskabet, men også analyser af problemer, samt personlige bekymringer. I kraft af forholdet til Enrico Dalgas oplever læseren en plantør, der er mere end bare en ansat. Brevene bliver derfor en kilde både til Høgildgaards status i samfundet og i Hedeselskabet, samt til en person hvis liv og bekymringer udsprang i arbejdet dette sted. Nielsens breve er ikke blot et indblik i en organisation og en bevægelse, der ændrede det danske landskab. De er også et indblik i et af de individer, der stod i midten af alt dette, samt hans observationer om det samfund, han levede i.

Metodiske og teoretiske overvejelser

Med udgangspunkt i kildematerialet kan den metodiske fremgangsmåde fremlægges og forklares. Som nævnt ligger emnet tæt op ad en række forskellige historiske genrer, hvilket kunne placere opgaven i alle de nævnte. Denne opgaves placering i en historisk tradition er dog ikke resultat af forudgående teoretiske overvejelser, men er derimod fremkommen som resultat af en refleksion over den konkrete metode brugt. Her trækker opgaven frem for alt på metoder fra mikrohistorien, hvorfor opgaven placerer sig i en kulturhistorisk tradition. I dette afsnit vil jeg redegøre for de forhold, der gør sig gældende for mikrohistorien, samt kort kommentere på, hvordan denne opgave passer ind i genren. Indledningsvis vil jeg dog først kommentere på opgaven ift. social- og kulturhistorien, idet opgaven som helhed vurderes placeret i midten af disse traditioner.

Denne opgave sætter fokus på den menneskelige handlen på Høgildgaard i anden halvdel af det 19. århundrede, samt den forståelse under hvilken denne handlen blev udført. Dette emne kan principielt deles af to historiske traditioner: Socialhistorien og kulturhistorien. For at illustrere denne pointe vil jeg kort redegøre for to udlægninger af disse traditioners definition, hvilke kan illustrere, hvordan opgaven principielt kunne placeres inden for både en social- og kulturhistorisk tradition.

I sin artikel *Den socialhistoriske udfordring* beskriver Knud Knudsen socialhistoriens metodisk-teoretiske tilgang med følgende punkter: Et helheds- og et samfundsperspektiv, et fokus på

den menneskelige handlen, samt et ønske om at forstå fortiden på dets egne præmisser.²¹ Helhedsperspektivet betyder, at socialhistorikeren søger at placere det historiske fænomen i en bredere samfundsmæssig sammenhæng, mens den menneskelige handlen skal forstås sådan, at socialhistorikeren betoner sociale bevægelser og aktører i den historiske proces. Slutteligt, at forstå fortiden på dets egne præmisser, betyder for Knudsen, at socialhistorikeren også søger at forstå de menneskelige erfaringer og oplevelser, der følger med deres handlen. Han uddyber, at dette betyder, at socialhistorien kan rumme studiet af specifikke begivenheder og enkeltpersoner. Om specifikke begivenheder skriver han, at: "*[S]ocialhistorikeren vil sætte det afgrænsede, specifikke historiske fænomen ind i en samfundsmæssig kontekst*", mens han om studiet af enkeltpersoner beskriver deres relevans: "*som eksempler på hvordan folk og folkelige bevægelser har øvet indflydelse på historiens gang*".²² Ifølge Knudsen har socialhistorien plads til den enkelte begivenhed og enkeltpersoner, hvis disse partikulære dele af historien kan fortælle os om samfundet som helhed. Dette er en vigtig pointe, idet kulturhistoriens genkomst i slutningen af det 20. århundrede til dels fremkom som en kritik af socialhistoriens brug af kvantitative metoder og abstrakt teoretisering. Kritikken var, at denne fremgangsmåde tenderede at overse det enkelte individ.²³ Når Knudsen fastslår, at socialhistorien kan rumme den enkelte begivenhed og det enkelte individ, er det derfor en afvisning af den kulturhistoriske kritik, idet tidligere socialhistorikeres tendenser ikke nødvendigvis definerer traditionens muligheder og formål.

Kulturhistorien, som skulle komme individet til undsætning, er svært definerbar. Årsagen er, at kultur som begreb ikke let lader sig definere, hvorfor et afledt begreb som kulturhistorie nødvendigvis varierer med det. I *What is Cultural History* beskriver Peter Burke, hvordan historiefaget har fundet inspiration til en kulturdefinition hos antropologen Edward Taylor, hvilken er: "*[Culture is] that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society*".²⁴ Burke kommer dog ikke meget nærmere en definition af kulturhistorie i sin bog, hvilket heller ikke kan forventes. Bogen er en oversigtsbog over kulturhistoriens diversitet og én specifik definition vil umuligt kunne dække alle dens variationer. Et forsøg på en definition er i stedet lavet af Palle Ove Christiansen: "*Kulturhistorie handler om menneskers liv. For eksempel om folks opfattelser af deres praksis og den verden, der omgiver dem. Det er en historie, der gerne*

---

²¹Knudsen (1997), 293-4.

²²Ibid.

²³Burke (2008), 19; Christiansen (2001), 209-12.

²⁴Burke (2008), 29-30.

*beskæftiger sig med forskellene i det almindelige. Med det, som ikke umiddelbart rager op, men som til gengæld gør tilværelsen til noget meningsfuldt for mennesker”.*²⁵ Kombinationen af de to definitioner af hhv. kultur og kulturhistorie giver hermed en ganske klar afgrænsning, der kan bruges til at definere kulturhistoriens genstandsfelt. Kulturhistorien undersøger først og fremmest aspekter, der lægger sig til den menneskelige bevidsthed, herunder fx viden, tro og mening. Der er tale om abstrakte størrelser, der objektivt eksisterer, men som kun indirekte kan tilgås andet end subjektivt.

Både socialhistorien og kulturhistorien kan derfor siges at sætte individet i centrum, om end de gør det på forskellige måder. I socialhistorien omfattes mennesket primært som et handlende individ, der bevidst eller ubevidst optræder som en aktør, der kan ændre historien. I kulturhistorien opfattes mennesket omvendt frem for alt som et bevidsthedsbærende individ, hvilket indebærer, at fokus ikke først og fremmest er på individets handlinger, men derimod på dets bevidsthed omkring disse handlinger. Denne adskillelse er naturligt svært at opretholde, og denne opgave er ingen undtagelse. Bertel Nielsen opfattes og studeres med begge interesser for øje. På den ene side var han en aktør i beplantningen af den midt- og vestjyske hede og en aktør i et større nationalt selskab. På den anden side var Bertel Nielsen en mand af følelser, tro og overbevisning, uanset hvor han agerede, eller hvordan han påvirkede samtiden. Denne opgaves fokus kan dermed ikke adskille det socialhistoriske og det kulturhistoriske, hvorfor den rent metodiske fremgangsmåde har defineret traditionen som kulturhistorie. Dette er og bør opfattes som en flydende adskillelse.

Som nævnt opfattes opgaven metodisk som mikrohistorie. Brugen af en mikrohistorisk metode er dog udfordret af, at der i den nuværende litteratur ikke foreligger ét værk eller én udgivelse, hvori der kan henvises til en klar metodisk redegørelse for fremgangsmåden på dette felt. Det er ikke unikt, at en definerende udlægning ikke findes, men det er det formentligt, at dette skyldes en mangel på redegørende artikler i første omgang. Der er ikke tale om, at en definerende artikel mangler som resultat af, at flere historikere har fremlagt konkurrerende udlægnings af den rette metode. I stedet skyldes det, at mikrohistorien mangler en faglig programmerklæring.²⁶ I forsøget på at danne et overblikbillede over den mikrohistoriske metode er der til denne opgave valgt tre artikler, hvilke alle har til fælles, at

---

²⁵Christiansen (2001), 207.

²⁶Lepore (2001), 130; Christiansen (2001), 113.

de søger at placere den mikrohistoriske metode i forhold til dens praktiske funktion i historiefaget. Disse artikler er hhv. *Historians Who Love Too Much* af Jill Lepore, *Mikrohistorie og Aktør-Netværks-teorier* af Bo Fritzboøger og *Forståelsen af det anderledes* af Palle Ove Christiansen.²⁷ Lepore søger i sin artikel at diskutere mikrohistorien i forhold til den biografiske litterære tradition, mens Fritzboøger søger at illustrere mikrohistoriens relevans ved dens potentielle tilknytning til Aktør-Netværk-teorier. Palle Ove Christiansen søger slutteligt at beskrive mikrohistorien på baggrund af den italienske historiker Carlo Ginzburgs omfattende forfatterskab inden for genren. Med udgangspunkt i de tre forfatteres forskellige problemstillinger er det naturligt, at de fremhæver forskellige aspekter af den mikrohistoriske metode. Palle Ove Christiansen er dog mest klar i definitionen af denne metode, hvorfor der her tages udgangspunkt i hans artikel, mens de to andre artikler bruges til at understøtte eller nuancere denne definition.

Som det første defineres den mikrohistoriske tradition gennem målestokken af dens undersøgelsesgenstand. Hvor makrohistorien fokuserer på de store fortællinger og forhold, fokuserer mikrohistorien på de små fortællinger og forhold. Christiansen skriver, at det mikrohistoriske felt er udbredt enige om en skepsis overfor både nationale og globale forestillinger om sammenhæng, mens også historisk ideologiske doktriner opfattes som irrelevante som forklaringer på historiens udvikling. Traditionen ønsker i stedet fokus på den sociale diversitet, på dagliglivets dynamiske indhold og på det kvalitative indhold af de menneskelige relationer. Skalaen blev reduceret, så man: "*kunne få øje på de almindelige menneskers erfaringer eller oplevelser*".²⁸ Her ses tydeligt kulturhistoriens kritik af socialhistorien som beskrevet i sidste afsnit. Christiansen uddyber, at dette ikke indebærer en forståelse af mikrohistorien som lokalhistorie, idet han her forstår forskning, der er skrevet af eller til folk med et emotionelt tilhørsforhold til undersøgelsesstedet.²⁹ Herfra adskiller mikrohistorien sig betydeligt, idet reduktionen i skala først og fremmest er resultatet af et ønske om at undersøge bestemte historiske problemstillinger med metoder, der fordrer brugen af et nært perspektiv. Af denne grund har mikrohistorikeren sjældent et forudgående tilhørshold til lokationen, der undersøges. Denne er i stedet valgt på baggrund af en række forud definerede kvaliteter af relevans for problemstillingen, eller fordi der for dette specifikke sted er bevaret et betydeligt antal kilder, der muliggør et mikrohistorisk studie her og ikke andre steder. Som han samlet skriver om dette forhold: "*[D]et er karakteristisk for*

---

²⁷Lepore (2001); Fritzboøger (2012); Christiansen (2001).

²⁸Christiansen (2001), 116-20.

²⁹Ibid., 114.

mikrohistorien [...] at fordi bestemte omstændigheder nødvendigvis må undersøges der, hvor en stor del af folks liv nu engang udspiller sig [...] er det ikke det samme som at studien er en undersøgelse af stedet".³⁰ Dette aspekt, i hvilket det partikulære søges almengjort, understøttes af Lepore i en sammenligning med biografien: "If biography is largely founded on a belief in the singularity and significance of an individual's life and his contribution to history, microhistory is founded upon almost the opposite assumption: however singular a person's life may be, the value of examining it lies not in its uniqueness, but in its exemplariness, in how that individual's life serves as an allegory for broader issues affecting the culture as a whole".³¹ Som en uddybning af det partikulæres relevans i den historiske forskning bemærker Fritzboøger, at mikrohistorien typisk har adskilt sig fra andre traditioner i den rolle, konteksten spiller. Hvor historisk forskning typisk har brugt konteksten til at forklare det partikulære i historien, har mikrohistorien ofte vendt dette forhold om, sådan at det partikulære bliver brugt som et korrektiv til den fremlagte kontekst. For mikrohistorien bliver undersøgelsen af den enkelte person eller den enkelte begivenhed opfattet som en mulighed for at revurdere potentielle fejl i vores nuværende forståelse.³² Netop af denne grund placerer alle tre forfattere stor vægt på historikerens viden om perioden, der undersøges mikrohistorisk. Årsagen er, at det kræver et stort historisk overblik først at genkende en uoverensstemmelse i det historiske helhedsbillede, samt følgende at vurdere, hvordan denne uoverensstemmelse kan forklares og rettes.³³ For Fritzboøger er der tale om en konstant proces af kvalificerede gæt: "Ved abduktion fremsætter mikrohistorikeren erfaringsbaserede hypoteser, som så at sige er erkendelsesmæssigt work-in-progress; en slags indiciernes epistemologi".³⁴ Mikrohistorien adskiller sig fra makrohistorien ved ikke blot at antage en korrelation mellem kontekst og element, men i stedet at tage udgangspunkt i, at det enkelte element altid har potentialet til at pege ud over konteksten.

I sin beskrivelse af mikrohistorien arbejder Christiansen ud fra to traditioner. Den italienske og den tyske. De to traditioner deler holdning til hhv. de store fortællinger og til de store traditioner, idet de begge afviser disse som historiske forklaringer.³⁵ Hvor de adskiller sig, er i kildematerialet og i deres brug af narrative virkemidler. Som kildemateriale bruger den

---

³⁰Ibid., 114-5. Fremhævnning i oprindeligt citat.

³¹Lepore (2001), 133.

³²Fritzboøger (2012), 106. Christiansen behandler dette forhold specifikt for Ginzburgs forskning, Christiansen (2001), 134-7.

³³Lepore (2001), 141; Fritzboøger (2012), 108-9; Christiansen (2001).

³⁴Fritzboøger (2012), 108. Fremhævnning i oprindeligt citat.

³⁵Christiansen (2001), 119-20.

italienske tradition typisk blot én kildefond, hvilket sjældent gør sig gældende i den tyske. Resultatet bliver en bredere miljøskildring i den tyske tradition, hvor det enkelte individ træder tydeligere frem i den italienske. Den tyske tradition er derfor kendt for at anlægge et *community*-perspektiv til forskningen.³⁶ Det andet aspekt, hvor traditionerne adskiller sig, er i den sproglige brug. I den italienske optræder stærke narrative elementer, mens man søger at undgå brugen af et fagligt sprog med eksplicite begreber. Årsagen er, at man opfatter denne type sprog som ødelæggende for en billeddannende erkendelsesproces. I den tyske tradition bruger man derimod gerne moderne kvantitativ og begrebslig analyse og undlader ikke at fremlægge den direkte i teksten.³⁷ Hvor Christiansen ikke vægter mikrohistoriens brug af hhv. den italienske og den tyske tilgang til de sproglige virkemidler, viser teksterne af Lepore og Fritzboeger, at de i dette spørgsmål primært opfatter mikrohistorien på baggrund af den italienske tradition.³⁸

Det er på denne baggrund, opgaven her opfattes som mikrohistorie. Den deler mikrohistoriens begrænsede genstandsfelt, både i forhold til kildematerialet og i dens geografiske perspektiv. Det analyserede materiale består af en enkelt brevkorrespondance, og perspektivet er nødvendigvis begrænset af ophavsmandens geografiske område. Historien, der fremlægges, bliver dermed frem for alt historien om Høgildgaard, en enkelt lokation i midten af 1800-tallets jyske hedelandskab. Studiet er dog ikke at opfatte som lokalhistorie, idet motivationen aldrig udelukkende har været et ønske om at blive klogere på Høgildgaard specifikt. Dette har været én motivation, idet det anerkendes, at Høgildgaard spillede en speciel rolle i Det danske Hedeselskab, og det erkendes, at dette er et element, der trækker opgaven væk fra mikrohistorien og i retning af socialhistorien eller erhvervshistorien. En anden motivation har dog fra begyndelsen været mere relevant for opgaven, idet ønsket var at blive klogere på arbejderen, der drev plantningsagen som helhed. Høgildgaard var én af tusinder plantager, der blev anlagt i det jyske hedelandskab, og antagelsen var, at denne partikulære lokation i det midtjyske landskab ville kunne illustrere forhold af relevans for hovedparten af de plantager, der blev anlagt her i slutningen af 1800-tallet.

Ligesom genstandsfeltet og motivationen har defineret opgaven som mikrohistorie, har også den metodiske fremgangsmåde gjort det. Opgaven har taget form i en proces, der i høj grad

---

³⁶Ibid., 121.

³⁷Ibid., 121-2.

³⁸Lepore (2001), 132; Fritzboeger (2012), 107.

minder om den, Bo Fritzbøger beskriver, idet han omtaler kontekstens specielle rolle og mikrohistorikerens famlende metode fremad i historien. Baggrunden er både funktionelle såvel som materielle overvejelser. Hhv. bygger de på litteraturens fragmentariske behandling af den almene arbejder, samt materialets fragmenterede behandling af samme. Den mikrohistoriske metode har været brugt, da både kontekst og kildemateriale efterlader os store huller ift. spørgsmålet om den almene befolkning. Da hverken litteratur eller kildemateriale selvstændigt kan besvare den her søgte problemstilling, er processen i denne opgave blevet defineret gennem en konstant udvikling af kvalificerede gæt. Hermed er det forsøgt at frembringe et plausibelt narrativ, hvilket efterfølgende har kunne underbygges eller afvises gennem andre kilder.

Slutteligt kan projektet opfattes som en kombination af de to traditioner, Christiansen har beskrevet i mikrohistorien. Opgaven bygger på den italienske traditions begrænsede kildemateriale, mens den undervejs har søgt den tyske traditions brede sociale perspektiv.

Baggrundshistorie

Hedeselskabets ønske om at anlægge plantager i hedelandskabet udsprang af økologiske, sociale og ideologiske hensyn. De økologiske hensyn byggede på en klar distinktion mellem det daværende hedelandskab og det ønskede agerbrug, idet sidstnævnte blev opfattet som bedre i kraft af en større frugtbarhed. I dette agerlandskab spillede anlægningen af plantager en vigtig rolle pga. træernes klimatiske effekt. De sociale hensyn kom som udgangspunkt af den første distinktion, men blev kraftigt understøttet af 1800-tallets politiske og demografiske forhold. Dels gennemførtes landboreformerne med det formål at øge landbrugsproduktionen, dels oplevede landet en kraftig stigning i befolkningstallet. Resultatet blev en stigende gruppe af vestjyske selvejere, for hvem hedens ekstensive karakter ikke længere kunne opretholde en ordentlig levevej. Her kunne det intensive agerbrug brødføde en større befolkning, mens plantagerne kunne skabe økonomisk vækst. Som resultat af ovenstående udvikledes en ideologisk opfattelse, ifølge hvilken hedens opdyrkning var en kamp for et bedre fædreland. For Enrico Dalgas, frontmanden i Hedeselskabet, blev spørgsmålet blot, hvordan denne opdyrkning skulle foregå: ved agerbrug eller plantning. Denne mente, at plantningsarbejdet var eneste nyttige alternativ, når agerbruget ikke var en mulighed.³⁹ I følgende afsnit vil jeg

---

³⁹Dalgas (1870), 19.

indledningsvis redegøre for skovenes historiske rolle i det midt- og vestjyske landskab. Herefter vil jeg uddybe, hvordan de politiske og demografiske forhold spillede ind på overgangen til agerbrug og plantager, samt hvilken rolle hedelandskabet spillede for datidens befolkning. Afslutningsvis vil jeg redegøre for, hvordan plantageanlægningen udviklede sig til et ideologisk fædrelandsprojekt.

Den bærende overbevisning bag plantningssagen var den, at heden ikke var et historisk uundgåeligt fænomen, men at dette landskab var opstået på resterne af tidligere tiders skove. Trods en vis modstand i datiden er det i dag videnskabeligt accepteret, at 1700- og 1800-tallets enorme hedeområder historisk har været dækket af større skovarealer.⁴⁰ I bogen *Landbrug i Danmarks oldtid* fra 1937 skrev Gudmund Hatt, at: "*Skovrigdommen aftog gennem Jernalderen og den historiske Tid, ikke alene paa Grund af Menneskenes Indflydelse, men ogsaa fordi Lyngheden i Jylland gjorde store Erobringer*".⁴¹ Den præcise sammenhæng mellem den menneskelige indflydelse og hedens fremkomst fremstår uklar, idet Hatt ikke tydeligt beskriver sammenhængen mellem afskovning og opdyrkning. Han konstaterer blot, at de vestjyske hedeområder historisk var dækket af skov, samt at afskovningen var igangsat allerede ved den oprindelige opdyrkning i jernalderen.⁴² Denne konklusion er senere blevet understøttet af Bo Fritzboøger i bogen *Danske skove 1500-1800*, hvori han skriver, at: "*det afgørende skel mellem den stort set skovløse lynghede mod vest og det skovrige moræneland mod øst var etableret længe før 1500*".⁴³ Fritzboøger trækker ikke de samme lange perspektiver som Hatt, hvilket til dels skyldes hans metodiske tilgang til undersøgelsen. Han danner sin konklusion på baggrund af en analyse af historiske kilder og lokale stednavne, hvor han her undersøger, hvorvidt en forfatter eller et stednavn beskriver eksistensen af plantevækst i et område. Undersøgelsen har dog sine mangler, idet Fritzboøger blot kan konkludere, om der eksisterede skov på et givent sted på et givent tidspunkt, eller om dette historisk har været tilfældet. I sidstnævnte tilfælde er det problematisk at afgøre, hvornår dette ændrede sig. At lave en periodisk beskrivelse af skovenes udvikling kan i stedet ske gennem analyser af pollen aflejret i søer. Denne type undersøgelser har understøttet, at en række midt- og vestjyske områder har gennemgået en udvikling, i hvilken de historisk var bevokset af større plantearealer, som dog også tidligt var i tilbagegang. I bogen *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år* beskrives landskabsudviklingen omkring ni danske søer, herunder Kragssø

---

⁴⁰En kort beskrivelse af debatten findes i Nørrevang (1975), 9-10.

⁴¹Hatt (1937), 11.

⁴²Ibid., 86, 94, 97, 99, 101.

⁴³Fritzboøger (1992), 79.

beliggende i Midtjylland. I denne bog beskrives over en række kapitler, hvordan hedelandskabet allerede i det 3. årtusinde f.Kr. var fremskridende som resultat af skovødelæggelser, samt at denne udvikling fortsatte i slutningen af det første årtusinde e.Kr. Specifikt var området omkring Kragssø frem til år 600 dækket af skov på omkring 20% af arealet. Herefter gik disse tilbage for endeligt at være forsvundet omkring 1400 e.Kr.⁴⁴ Bent Odgaard har selvstændigt vist en lignende udvikling ved den vestjyske sø Solsø i en artikel fra 1992. Her beskriver han, hvordan der foregik en kraftig afskovning i det andet årtusinde før vor tidsregning, samt igen i perioden fra ca. år 0 og frem til det 14. århundrede e.Kr.⁴⁵

I dag er det derfor anerkendt, at hedelandskabet oprindeligt bar skov, men også at afskovningen tidligt satte ind, og at Midt- og Vestjylland var stort set uden skov omkring 1500-tallet. Selvom udviklingen alle årene gik i retning af en stadig større og mere kontrollerende centralmagt, var afskovningen på dette tidspunkt ikke nødvendigvis en udvikling, der blev opfattet som problematisk for hverken konge eller den lokale bonde. For kongen må Danmark fortsat have været at opfatte som et skovrigt land, idet det i midten af 1600-tallet bliver beskrevet, at: "*[M]ed skov er det ganske rige næsten overalt forsynet, såvel til olden af eg og bøg, som til hus- eller bygningstømmer og brænde, samt andre slags nyttige træer, ask, lind, røn, benved*".⁴⁶ For hedebonden er der grund til at tro, at denne ikke blot har indrettet sig efter de nye forhold, men samtidig også selv har spillet en vigtig rolle i afskovningen i et ønske om at opretholde og udvide heden. I *Hedens hemmeligheder* har Peter Henningsen påvist, at netop hedens ekstensive karakter var essentiel for den kreaturopdræt, der gjorde egnen velstående, og Bent Odgaard har yderligere vist, at skovene ofte blev afbrændt specifikt med det formål at skabe nye græsningsområder til kreaturer.⁴⁷ Både hedebonde og konge skulle på sigt ændre holdning til afskovningen, men det var sidstnævnte, for hvem det skete først. Svenskerkrigene i 1657-60 varslede et århundrede, hvor Danmark oplevede en voldsom skovhugst, til dels igangsat af udenlandske besættelsestropper. Ikke blot fældede tropperne træ til eget forbrug og hjemlig import, men den svenske konge så også en mulighed for at svække det danske riges produktion ved at udrydde de resterende skove.⁴⁸ Konsekvensen blev en periode, i hvilken den danske kongemagt i stigende grad fokuserede på opretholdelsen af de danske skove, hvilket blev igangsat med en stor, samlet forordning af Christian 5. i 1670.

---

⁴⁴Odgaard (2009), 57; Fabech (2009), 157, 164.

⁴⁵Odgaard (1992), 220-1.

⁴⁶Arent Berntsen, 1650 via Nørrevang (1969), 26-7.

⁴⁷Henningsen (1995) 15-9, 351-9; Odgaard (2009), 57.

⁴⁸Nørrevang (1969), 26-7.

Denne blev ad flere omgange indskærpet, om end de konkrete resultater var få.⁴⁹ Lidt mere end hundrede år senere nåede de danske skove derfor et kritisk lavpunkt, om end der i dag er uenighed om det præcise tal.⁵⁰

Trods manglen på konkrete resultater er det værd at redegøre for kongemagtens ageren i det 18. århundrede. Årsagen er, at dette blev århundredet, hvor kongemagten første gang rettede fokus mod de enorme hedeområder i Midt- og Vestjylland, og det er århundredet, hvor staten påbegyndte anlæggelsen af de første plantager. Hermed blev grundstenen lagt for en udvikling, i hvilken de fås ekstensive landbrug måtte vige for de manges intensive landbrug, samt en periode, i hvilken mennesket ikke længere blot blev opfattet som forbrugere af skoven, men nu også som potentielle skabere.

I 1723 udstedte Frederik 4. den første forordning med henblik på opdyrkningen af den jyske hede. Ifølge denne ville alle, der ønskede at bosætte sig i to sydvestjyske sogne og starte opdyrkningen her, modtage en lang række privilegier. Forordningen havde dog ingen effekt, og i 1751 udstedte Frederik 5. en ny, i hvilken privilegierne fra 1723 blev gentaget og udvidet. Endnu engang var effekten dog begrænset, og først da regeringen i slutningen af 1750'erne rettede tilbuddet mod tyske kolonister, blev der sat fart i hedeopdyrkningen. Trods det, at de fleste kolonister var bortrejst fra heden igen få år senere, fik projektet to vigtige følger. På den ene side havde kolonisterne vist, at heden kunne opdyrkes, mens de økonomiske omkostninger på den anden side indikerede nødvendigheden af, at opdyrkningen på sigt måtte varetages af den lokale befolkning.⁵¹

Statens aktive rolle i plantningssagen tog sin begyndelse samtidig med de tyske kolonister. To projekter blev igangsat uafhængigt af hinanden. Det ene blev påbegyndt, da hver familie blandt de tyske kolonister modtog frø til beplantning af deres hedelod. Uden noget praktisk kendskab til plantningsarbejde havde kolonisterne dog ingen succes, og projektet døde lige så hurtigt som træerne. I et mere officielt projekt godkendte Frederik 5. i 1759 et forslag om at anlægge tre plantager på den midtjyske hede. Under opsyn af en dertil ansat plantør blev såningen gennemført i 1761, men projektet døde få år senere som resultat af økonomiske og

---

⁴⁹Nørrevang (1669), 27-8; Nielsen (1988), 10-2.

⁵⁰Nørrevang (1969), 5; Nielsen (1988), 5; Fritzboeger (1994), 11. Nørrevang angiver 4%, Nielsen blot lavere end 5% og Fritzboeger 2-3%. I en personlig mailkorrespondance 23.4.2019 har Per Grau Møller anslået det betydeligt højere: 8%.

⁵¹Henningsen (1995), 81-95.

administrative problemer.⁵² Herefter gik tyve år, inden plantningssagen igen blev taget op, hvilket skete, da en ny amtmand i Silkeborg bemærkede for Rentekammeret, at hedelandskabet i egnen kunne forbedres gennem plantning af skov. Datidens Rentekammer så dog skeptisk på idéen, og det krævede et skifte i dens besætning, at få dette projekt i gang. Det blev den forstinteressede C.D.F. Reventlow, der godkendte dette i 1788.⁵³ På denne baggrund blev der frem til midten af 1800-tallet indfredet et areal på 15.000 tdl. i fem jyske plantagedistrikter, hvoraf de 3.000 tdl. blev beplantet i større eller mindre grad. Selvom resultaterne af disse projekter derfor var stærkt begrænsede målt i konkrete plantningstal, har disse plantager alligevel spillet en betydelig rolle historisk. Dels blev der indhentet en betydelig mængde erfaringer, der kom til gavn ved de senere plantningsprojekter, og dels medførte de en anerkendelse af plantningssagen som et reelt middel mod afskovning.⁵⁴

I samme periode, som centralmagten igangsatte initiativer på det forstlige område, påbegyndtes også en række initiativer på det jordpolitiske. Baggrunden var et ønske om at hæve landbrugets effektivitet, og landboreformerne, som disse blev kendt som, søgte dette på fire måder: Stavnsbåndet måtte løses, hoveriet måtte fastsættes, udskiftningen og udflytningen igangsættes og selvejet fremmes. Stavnsbåndets løsen havde til formål at fremme bondens frihed og bevægelse. Dette skete juridisk, om ikke økonomisk, med det totale løsen af stavnsbåndet i 1800. Fastsættelsen af hoveriet havde til formål at sikre bondens uafhængighed, samt sikre arbejdskraften på de enkelte gårde. Dette lykkedes i bredt omfang, dels på baggrund af almindelige overenskomster, dels som resultat af flere gårdes salg til selveje. Hoveriet faldt således med næsten to tredjedele fra 1788 til 1807. Formålet bag udskiftningen og den senere udflytning var en effektivisering af driften, samt en opmuntring til større produktion. Med udstykningen blev de fælles landsbyjorder fordelt og samlet hos den enkelte, hvilket betød, at denne ikke længere var bundet af landsbyfællesskabets beslutninger omkring driften af jordene. Ikke blot fordrede udstykningen den enkelte bondes initiativ, men samtidig belønnede den også den enkelte for arbejdet på egen jord. Udflytningen fra landsbyer til enkeltgårde understøttede blot effektiviseringen, men dette skete betydeligt langsommere end den generelt hurtigt udførte udstykning. Slutteligt havde fremmelsen af selvejet til formål at sikre den enkelte bondes gevinst ved egen drift. Udviklingen her gik stærkt, så der allerede i begyndelsen af 1800-tallet var opnået selveje på flere end halvdelen af landets bondegårde. Hurtigst gik det i Jylland, mens øerne var

---

⁵²Nielsen (1988), 12-4.

⁵³Ibid., 17-20, 22-3.

⁵⁴Nielsen (1988), 5, 157-72, Kousgaard (2000), 40.

langsommere med. Denne hurtige overgang skyldtes dels statslige initiativer, dels den igangsatte udvikling på landbrugsområdet.⁵⁵

Det var med udgangspunkt i denne politik, at landbrugssystemet i Midt- og Vestjylland brød sammen. Her var systemet blevet holdt kunstigt i live af landsbyfællesskaberne, hvor den enkelte bonde var afholdt fra at tage beslutninger uden støtte fra de resterende gårdmænd i fællesskabet. I dette landbrugssystem var de store hedearealer udlagt som fælles overdrev, mens de gode engjorde nær åerne var i enkeltfamiliers eje. Med Peter Henningsens terminologi eksisterede tre forskellige typer bønder med hver deres muligheder i det interne hierarki. Den første og bedst stillede var engbonden. Denne havde gode jorder til græsning, hvorfor vedkommende ernærede sig ved kreaturfedning og blot drev agerbrug til egen hushold. Under denne i hierarkiet var den kombinerede eng- og hedebonde. For denne var engarealerne ikke store nok til udelukkende at ernære sig ved kreaturfedning, hvorfor indtægten herfra blev kombineret med mindre mængder agerdyrkning til videresalg. Slutteligt var der den rene hedebonde. Da denne ingen engarealer ejede, var det ikke en mulighed at leve af kreaturfedning, ligesom det ej heller var muligt at ernære sig alene på agerdyrkning. Denne type bonde ernærede sig i stedet primært på diverse bierhverv, hvis ikke vedkommende rejste fra området for at søge lykken andetsteds. Situationen var en, i hvilken de to laveste grupper i det sociale hierarki kunne se en fordel i opdyrkingen af de enorme hedeområder, men hvor omvendt den velstillede engbonde var vel vidende om, at denne opdyrkning ville fjerne grundlaget for dennes velstand. De fælles overdrev var essentielle i opretholdelsen af det ekstensive landbrug, engbonden ernærede sig ved, men med landboreformernes indførelse kunne denne ikke længere modsætte sig udviklingen. Med de første udstykninger var det derfor blot et spørgsmål om tid, før det ekstensive landbrug blev undermineret.⁵⁶

Udviklingen blev understøttet af den kraftige befolkningstilvækst, Danmark oplevede op gennem 1800-tallet. I begyndelsen af århundredet var befolkningen på lidt over 900.000 mennesker, hvilket i 1866 var steget til lige over 1.700.000 og igen ved slutningen af århundredet til næsten 2.500.000.⁵⁷ I kombination med landboreformerne resulterede dette i skabelsen af en ny landlig underklasse af husmænd og daglejere. Idet disse grupper allerede i begyndelsen af 1800-tallet havde været i kraftig vækst, bestod begge grupper i 1840 af

---

⁵⁵Hansen (1984), 62-6.

⁵⁶Henningsen (1995), 224-40, 351-9.

⁵⁷Danmarks Statistik (1905), 10.

omkring 160.000 individer. Blot 30 år senere i 1870 var tallene steget til hhv. 287.000 og 231.000.⁵⁸ Det var disse mange personer, der skulle komme til at drive hedens opdyrkning fremad, og det var denne del af befolkningen, overfor hvem Hedeselskabet så en social forpligtigelse. Denne nye underklasse kunne ikke forvente del af de gode engjorde på heden, men måtte i bedste fald tage til takke med arealer langs mindre vandløb. Med dette udgangspunkt kunne de langsomt kultivere heden til nye, mindre engarealer, hvilke kunne skabe den gødningsmæssige basis, der var nødvendig for den videre opdyrkning af heden til agerbrug. Baggrunden for, at dette i første omgang kunne lade sig gøre, var, at man i denne periode langsomt lærte at bruge merglen, en stærkt næringsgivende jordart, på den rette måde, hvilket muliggjorde opdyrkingen af tidligere udyrkede hedelodder. Merglen førte dog ikke opdyrkingen fremad alene og afgørende var det, at hedens opdyrkning var den nye landlige underklasses eneste mulighed for en bedre økonomisk stilling i samfundet.⁵⁹ Det var denne nød Hedeselskabet søgte at afværge og det var denne opdyrkningsproces de forsøgte at understøtte.

Det var på denne baggrund, at Hedeselskabet blev grundlagt. Selskabet blev stiftet i 1866 og havde til formål at fremme frugtbargørelsen af det jyske hedelandskab. Selskabet havde ikke til formål at forestå den konkrete udførsel af dette projekt, men derimod i stedet at facilitere den lokale befolknings udførsel af dette arbejde. Af denne årsag blev der inden det stiftende møde udfærdiget et program, der beskrev dette forberedende arbejde med henvisning til syv punkter:

- 1) at vække Interesse for og fremme Oplysning om Heden og dens Behandling.*
- 2) at tilvejebringe en praktisk Geografi over Heden, navnlig over dens Udstrækning og Bonitet paa de forskellige Steder med Oplysning om Mergelens, Tørvenes, Vandaarernes Beliggenhed, Rogholdighed m. m.*
- 3) at undersøge Hedeaaløbenes Vandingssevne for bestemt at kunne paavise, hvor overvanding kan finde Sted i større Udstrækning.*
- 4) at fjerne vanskelige Udskiftningsforhold m. m., forsaavidt de vanskeliggjorde en let Erhvervelse af Hede.*

---

⁵⁸Hansen (1984), 67; Hyltoft (1999), 120.

⁵⁹Henningsen (1995), 269-85.

- 5) *at paaskynde Tilvejebringelsen af gode Kommunikationsmidler.*
- 6) *At fremme Plantninger i Heden, dels ved Anlæg af Planteskoler, gratis Uddeling af Planter og paa andre Maader.*
- 7) *Selskabet haaber paa Regeringens Understøttelse og ønsker at samvirke med Landboforeningerne.*⁶⁰

På det stiftende møde blev tre mand valgt til selskabets første bestyrelse: Enrico Dalgas, Georg Morville og, som formand, Ferdinand Mourier-Petersen.⁶¹ Disse tre personer blev afgørende for Hedeselskabets senere succes, idet de nærmest perfekt komplementerede hinanden. Dalgas var selskabets entrepreneur. Han havde arbejdet som ingeniørkaptajn i vejdirektionen, i hvilket arbejde han på første hånd havde oplevet hedelandskabet. Det var på denne baggrund, han udtænkte store visioner for hedens opdyrkning, hvilke kom til udtryk i både skrift og tale. Dalgas' retoriske evner, såvel som hans naturlige troværdighed er blevet påpeget i utallige tekster, og han kom naturlig til at fremstå som Hedeselskabets ansigt udadtil.⁶² I et midlertidigt arbejde i Viborg mødte Dalgas den lige så visionære Morville. Allerede inden Hedeselskabets stiftelse havde han i en lang periode forestået beplantningen af store arealer ved Viborg, og han besad derfor stor forstlig viden omkring udfordringerne ved den kommende opdyrkning. Denne viden, i kombination med hans faglige stolthed som jurist, blev en vigtig modvægt til Dalgas' mere idealistiske tilgang til projektet.⁶³ Mourier-Petersen var det tredje medlem. Han havde ikke historisk kontakt med de to andre, og han havde ingen faglig baggrund at trække på i hedeopsagen. Hans baggrund var som godsejer på Djursland, samt en generel interesse i forstlige forhold. Når Mourier-Petersen alligevel kunne spille en vigtig rolle for Hedeselskabet, var det i kraft af hans politiske erfaring. Han var politisk aktiv fra 1861 til sin død i 1898, hvoraf de sidste 32 år var i landstinget. De erfaringer og bekendtskaber, han fik her, gav Dalgas og Morville en vigtig samarbejdspartner i det politiske miljø, da Mourier-Petersen havde en evne til at omsætte deres ideer til konkret, holdbar politik.⁶⁴ I *det Indvundne Danmark* har Skrubbeltrang beskrevet samarbejdet med disse ord: *"Dalgas' idérigdom var vel i de første år større end hans erfaring, og hans undertiden ret impulsive udtryksform voldte kollegerne visse bekymringer. Men takket være Morvilles nøgterne*

---

⁶⁰Flensborg (1940), 14.

⁶¹Skrubbeltrang (1966), 138-9.

⁶²Skrubbeltrang (1966), 113-22; Flensborg (1940), 15.

⁶³Skrubbeltrang (1966), 110-12.

⁶⁴Ibid., 139-40.

overvejelser og ikke mindst formandens forhandlingsevne blev mange vanskeligheder klaret. M. h. t. sagens realitet fik Dalgas vistnok oftest det afgørende ord, men detaljerne og >>tonen<< blev præget af de to andre i bestyrelsen".⁶⁵

I de fremlagte punkter er plantningssagen den, hvor Hedeselskabet fremstår i den mest aktive rolle. I de første år gik plantningssagen dog langsomt, om end dette til dels var af positive årsager. Hedeselskabet modtog tidligt en stor bevilling til engvandingsevne, hvorfor denne del af selskabets arbejde naturligt kom til at spille en stor rolle.⁶⁶ Resultatet blev dog, at blot 4500 tdl. var underlagt Hedeselskabet til plantager i 1870, samt det dobbelte areal i 1875.⁶⁷ Plantagerne var primært drevet af forskellige små interessentskaber, men Dalgas erkendte tidligt, at dette ikke var holdbart for en hurtig udvikling i plantningssagen. Baggrunden for denne langsomme udvikling var, at plantager var stærkt udgiftstunge projekter med begrænsede, samt langsomme indtjeningsmuligheder. Det var projekter, kun de færreste lokale var villige til at kaste sig ud i. For Dalgas, såvel som Mourier-Petersen, blev det derfor essentielt at italesætte hedens opdyrkning på en baggrund, der ikke kun byggede på motivationen om økonomisk gevinst. Dette førte til en aktiv politisk ageren, i hvilket projektet først og fremmest blev solgt som et fædrelandsprojekt. Det var et projekt, der skulle hjælpe Danmarks fattigste egne ud af økonomisk armod, og et projekt, der skulle hjælpe Danmark videre efter krigsnederlaget få år tidligere. Målgruppen for italesættelsen var ikke hedeboenderne, men derimod de rigeste personer i landet, som havde kapital at placere i projektet.⁶⁸

At dette bredt favnende projekt generelt lykkedes, kan ses i medlemstallene fra de første år. Her oplevede Hedeselskabet ikke blot en støt stigning af medlemmer, men samtidig ramte selskabet også geografisk bredt. Ved det indledende møde i 1866 var omkring 150 inviteret, men dette tal havde allerede udviklet sig til et medlemstal over 1500 i 1869. Det næste årti oplevede selskabet en fordobling i antallet af medlemmer, så der i 1877 var mere end 3300 bidragsydere. I København, langt fra den jyske hede, havde 62 personer meldt sig ind i 1867, på et tidspunkt hvor selskabet bestod af omkring 800 medlemmer på landsplan.⁶⁹

Høgildgaard, der er centrum for denne opgave, skulle blive det første eksempel på rige danskeres velvillighed til at investere store penge i Hedeselskabets plantningssag. Gården blev

---

⁶⁵Ibid., 153.

⁶⁶Ibid., 172-82.

⁶⁷Ibid., 285.

⁶⁸Skrubbeltrang (1966), 182-9, 261-71; Henneke (2011), 20-5; Selmer (1993), 7-9.

⁶⁹Skrubbeltrang (1966), 155, 218-9.

opkøbt i 1868 med det formål at beplante de omkringliggende arealer, og det skete på baggrund af økonomisk støtte fra de to grossererere D. B. Adler og Adolph Trier. Opkøbet var dog grundlag for en betydelig debat internt i selskabet, idet der var frygt for, at selskabet brød deres egne vedtægter ved aktivt at tage del i plantningen på heden. Hvis der var potentiale til en krise, blev den dog afværget, og selskabet skulle også senere komme til drive en række plantager selv. På Høgildgaard blev arealerne syd for gården i 1871 opkøbt af generalkonsulen i Hamborg, Hendrik Pontoppidan, og denne købte i 1874 også de nordlige arealer af Hedeselskabet. Hermed blev Pontoppidan ejer af hele Høgildgaardkomplekset, hvor Adler og Trier blot havde været medejere.⁷⁰ Denne type opkøb var ganske vist relativt få i de indledende år, men netop fra midten af 1870'erne rykkede Hedeselskabet fokus mod plantningssagen. Denne reorientering af selskabets fokus resulterede i flere enkeltmandsopkøb og i større velvilje blandt lokalbefolkningen til udførelsen af mindre plantningsprojekter.⁷¹ Resultatet blev, at plantagearealerne under Hedeselskabet fra 1880 til 1895 steg fra 16.000 tdl. til lige under 63.000 tdl.⁷² Der er naturligvis ikke én årsag til denne udvikling, men Hedeselskabet formåede i hvert fald at gøre to ting rigtigt: På den ene side fik de understøttet den enkelte hedebonde i arbejdet, samt illustreret for denne, at projektet kunne lykkes.⁷³ For det andet blev sagen mere og mere populær i den velstillede del af befolkningen, hvorfor flere og flere investerede i sagen.⁷⁴ Mens førstnævnte primært ses i statistikkerne, gjorde sidstnævnte sig omvendt bemærket gennem de store københavnerplantager, der blev anlagt specielt fra 1890'erne og frem.

Til slut en kort redegørelse for denne opgaves ufrivillige hovedperson, Bertel Nielsen, plantøren på Høgildgaard. Nielsen har aldrig fundet en plads i den danske historieskrivning, og al viden om ham skal derfor findes i officielle dokumenter. Vi kan med sikkerhed finde oplysninger om ham i folketællingerne fra 1870, 1880, 1890 og 1901, mens det er med større usikkerhed, at vi kan finde oplysninger om ham i folketællinger fra årene før.⁷⁵ Vi kan også finde ham opskrevet i *Dansk Kirkegårdsindex*.⁷⁶

---

⁷⁰Ibid., 189-95, 226-8, 274-5.

⁷¹Ibid., 261-71, 290-7.

⁷²Ibid., 285.

⁷³Skrubbeltrang (1966), 276-82, 290-7; Henneke (2011), 27.

⁷⁴Skrubbeltrang (1966), 234-7; Henneke (2011), 27-30; Henningsen (1995), 325-47.

⁷⁵Referencer til de brugte folketællinger findes i litteraturlisten.

⁷⁶Det er ikke undersøgt, om der findes slægtsbøger over Nielsens familie.

Bertel Nielsen blev født d. 21. april 1827 og døde i en alder af 73 i 1901. Dødsdagen var den 18. april, blot tre dage inden hans 74-års fødselsdag. Disse oplysninger kan findes på hans gravsten fra Rind Kirkegård.⁷⁷ Vi kan ikke med sikkerhed sige noget om hans liv før Høgildgaard, idet oplysningerne i de relevante kirkebøger er for sparsomme til at afgøre, om der er tale om den rette Bertel Nielsen. Vi kan dog formode at have fundet ham, idet én Bertel Nielsen optræder i folketællingerne fra hhv. 1834, 1840 og 1845, og om hvem alderen passer med fødeåret 1827.⁷⁸ Personen har samme forældre, og fødestedet angives som Fjølstervang, Vorgod sogn. Dette stemmer overens med fødselsstedet, som det angives af den senere Bertel Nielsen på Høgildgaard. Slutteligt optræder en Bertel Nielsen i folketællingen fra 1850, om hvem vi kan formode, er den rigtige person. Alderen passer, idet han er 21 år, og hans fødselssted angives til Fjølstervang, Vorgod sogn. Han arbejder dette år som omgangsskolelærer i Sønderup, Nørre Vium sogn. Ved yderligere søgninger efter Bertel Nielsen i både Ringkøbing amt, samt de omkringliggende amter er der ikke dukket andre relevante resultater op.⁷⁹

Med sikkerhed kan vi finde Bertel Nielsen i folketællingerne efter hans ansættelse på Høgildgaard. Første gang dette sker, er i 1870, i hvilken folketælling han står noteret som forpagter og plantør på gården. Han er gift med Ane Katrine Eline Nielsen, med hvem han har tre døtre. I husholdningen findes yderligere en lærerinde, to tjenestefolk og en dreng. Til 1880 er Nielsen stadig bosat på Høgildgaard, idet han står opgivet som husfader og plantør dette sted. I huset findes syv døtre, tre tjenestefolk og en enkelt elev. Ved folketællingen i 1890 er Nielsen fraflyttet Høgildgaard, idet han står opgivet som husfader og ejer af den nærliggende Kideris Mølle. Han er fortsat gift med samme hustru, og i huset findes fem døtre og tre tjenestefolk. Sidste gang vi ser Bertel Nielsen, er i folketællingen fra 1901. Han er fortsat bosat i Kideris, om end det ikke ekspliceres, om han fortsat er mølle ejer her. I hele den mellemliggende periode har han været enkemand, idet hustruen afgik ved døden få år efter folketællingen i 1890. Dette skete i 1892. Folketællingen oplyser os yderligere om, at fire af Niensens børn er døde, mens seks er i live. To døtre er stadig bosat i huset på dette tidspunkt, hvilket også gør sig gældende med to tjenestefolk. Som nævnt afgår Nielsen ved døden senere dette år i en alder af 73.

---

⁷⁷Sepstrup, Gravsteder på Rind Kirkegård. Gravstenen kan identificeres ved, at Nielsen ligger begravet med kone og to døtre. Disse optræder sammen med den rette Bertel Nielsen i folketællingerne.

⁷⁸Alderen er 6 år, 11 år og 17 år.

⁷⁹Det er overraskende for Thisted og Viborg Amt. Thisted Amt var konens og den ældste datters fødselssted, mens de analyserede breve viser, at Nielsen tidligere arbejdede i Viborg Amt.

Analyse

Denne analyse, primært udført på baggrund af brevene af plantør Bertel Nielsen, vil være todelt. Første del giver en kronologisk oversigt over udviklingen på Høgildgaard, som den er oplevet og beskrevet af Nielsen i de analyserede breve. Denne del er tiltænkt at give et grundlæggende overblik over kilderne. Anden del dykker ned i tre specifikke aspekter af Niensens dagligdag. Første aspekt, der undersøges, er Niensens forhold til Enrico Dalgas, samt de forhold, der gjorde sig gældende i hans stilling som plantør og forpagter på Høgildgaard. Her undersøges kort sagt, om Nielsen var ansat på vilkår, der forventes at være repræsentative for andre personer i samme type stilling. Det andet aspekt, der undersøges, er den daglige drift af gården, samt de forhold, der gjorde sig gældende i forhold til arbejdsstyrken på Høgildgaard. I dette afsnit er det forsøgt at trække den almene landarbejder frem i lyset, hvorfor afsnittet fokuserer på dennes vilkår og handlinger. Her trækkes der undervejs flere paralleller til andre jyske plantager. Det tredje aspekt, der undersøges, omhandler den rolle Nielsen spillede i anlægningen af vandingskanaler i Høgildgaards opland. Formålet er at illustrere konkret, hvordan Nielsen i kraft af sin rolle i Hedeselskabet spillede en betydelig rolle også uden for Høgildgaard, hvilket engvandings sagen er det tydeligste eksempel på.

Kronologisk oversigt

1868-1871

Den bevarede korrespondance begynder d. 11. februar 1868. I et brev adresseret Enrico Dalgas skriver Nielsen, at han ønsker at tage imod stillingen som plantør på Høgildgaard, samt at han intenderer snarest at rejse ud for at besigtige stedet. En række bemærkninger falder omkring kontrakten, idet Nielsen forventer, at 500 rigsdaler årligt sættes af til plantningsomkostninger, samt et rimeligt beløb til arbejdets udførelse. Allerede på dette tidspunkt ses en dyb tillid til Dalgas, idet han skriver følgende om ansættelseskontrakten: *”Det var jo meget ønskeligt om Jeg kunne have seet Kontrakten, ma af den Grund at det er Captainen Jeg faer med at gjøre saa nærer Jeg slet ingen Frygt for at det gaae ud derpaa”*.⁸⁰ To uger senere, efter at have beset gården, afsender Nielsen et tilbud til Dalgas omkring betingelserne for sin ansættelse, og en måned efter viser korrespondancen, at han så småt er

---

⁸⁰Bertel Nielsen d. 11.1.1868. Herefter forkortet: 'BN, dato'.

begyndt arbejdet.⁸¹ Den endelige overtagelse af Høgildgaard skete d. 1. april 1868, men i de indledende måneder var Nielsen begrænset i jobbet som plantør, da han stadig besad en stilling i vejvæsnet i Viborg Amt.⁸²

I hans første år på Høgildgaard var der specielt tre emner, der optog Nielsen. Det første var anlægsarbejdet bredt forstået. Dette gjaldt opbygningen af selve gården, anlægget af den tilhørende planteskole, samt søgningen efter mergel. Flere breve var af denne grund simple i deres indhold, idet Nielsen blot efterspurgte planter eller økonomiske midler, samt rapporterede om samme. Som den daglige leder på Høgildgaard var dette et naturligt tema i hans korrespondance gennem alle årene. I denne kategori finder vi også rapporter om mergelsøgningen, idet den spillede en essentiel rolle for hedeopdyrkningen som projekt. Selve gårdens istandsættelse berørte Nielsen også, hvilket var en logisk konsekvens af, at gården nyligt var blevet opkøbt af Hedeselskabet. Dette tema blev dog gentaget årene igennem, hvilket dels kan skyldes, at Høgildgaard ekspanderede med udvidelser af driften, dels almindeligt vedligehold, samt evt. genopbygning.

Det andet emne, Nielsen i stort omfang behandlede i 1868, var arbejdet med kanalanlæg. Allerede fra begyndelsen af korrespondancen er han blevet involveret i et projekt i Nørre Vium, i hvilket han tydeligvis lægger en betydelig mængde tid. I brevene giver han af flere omgange udtryk for rejser, i hvilke han assisterer med anlægsarbejdet. I alt optræder kanalen i en tredjedel af brevene dette år. Trods det store fokus på arbejdet i dette projekt har han samtidig også mulighed for assistere ved et lignende projekt andetsteds: "*[Jeg tillader] mig herved at meddele at Jeg troer at kunne overtage Tilsynet med begge Borris Kanaler*".⁸³ Selvom der antageligvis er stor forskel i den arbejdstid, hvert projekt tager for Nielsen, er kendskabet til arbejdet interessant. Det illustrerer, hvordan Nielsens stilling som plantør var stærkt alsidig i sit omfang, og det illustrerer, hvordan Hedeselskabet på en lavpraktisk måde påvirkede og understøttede denne type arbejde i Midt- og Vestjylland. Dette var selvfølgelig helt i overensstemmelse med formålet for selskabets dannelse.

Det tredje emne, der går igen i korrespondancen i 1868, er Nielsens kontraktlige situation. Høgildgaard var blevet opkøbt med overtagelse d. 1. april, men både før og efter overtagelsen var der længe usikkerhed omkring ejerskabet fremadrettet. Diskussionen foregik internt i Hedeselskabet omkring, hvorvidt selskabet selv kunne tage aktiv del i hedens opdyrkning, da

---

⁸¹BN, 24.2.1868, 8.3.1868.

⁸²BN, 15.3.1868, 8.9.1868; Skrubbeltrang (1966), 192-3.

⁸³BN, 9.10.1868. Der er antageligvis tale om Borris østre kanal og Borris vestre kanal, Skrubbeltrang (1966), 179.

dette potentielt var i uoverensstemmelse med selskabets formål om blot at støtte og vejlede den lokale befolkning. Først i midten af september blev det endeligt afgjort, at Høgildgaard ikke umiddelbart skulle sælges videre, og at selskabet ville forestå områdets opdyrkning.⁸⁴ I denne forbindelse er det hverken overraskende, at Nielsen d. 24. februar ønsker at vide, hvor han står, hvis gården bliver overtaget af et interessentskab, eller da han den 8. september efterspørger klare retningslinjer imellem ham og selskabet omkring driften af gården.⁸⁵ Sidstnævnte bekymringer er blot blevet forstærket af de investeringer, han allerede havde lagt i Høgildgaard, samt hans potentielle opsigelse fra jobbet i Viborg Amt. I brevet 8. september skriver han: *"det ville hvis det skete i di første par Aar være til en Tab for mig for over 1000^d forudenat Jeg havde tabt min Levevei i Viborg Amt"*.⁸⁶

I Nielsens breve fra 1869 får læseren det indtryk, at de fleste administrative problemstillinger er overstået, hvorfor arbejdet kan træde i forgrunden. Fokus er på plantningen, et kanalanlæg nær gården, samt en række problemer med både vejret og ansatte. En enkelt juridisk problemstilling får dog opmærksomhed, idet Nielsen i flere breve de første måneder fortsat giver udtryk for bekymringer omkring sin kontraktlige situation.

I et brev til Dalgas d. 24. januar behandler Nielsen indgående sine bekymringer omkring udkastet til en ny plantørkontrakt. Den primære problemstilling er forværrede vilkår omkring godtgørelse for både mergelsøgning og som plantør, hvilke ifølge Nielsen vil resultere i, at han vil have højere udgifter gennem forpagtningsafgiften, end han kan opnå ved godtgørelserne.⁸⁷ Yderligere ændringer bliver ønsket i et brev d. 15. februar, inden han d. 24. februar indsender et endelig udkast til Dalgas. Udover de økonomiske aspekter er to forhold bemærkelsesværdige. Først, at trods alvoren i problemstillingen for plantøren selv, der undervejs skriver: *"at Jeg ved saadane Tanker nermest tænker mig en anden Bestyrelse og mulig en anden Eier"*, så er der sket en fundamental ændring, da det ikke længere er stillingen, der er til diskussion, men derimod vilkårene for denne.⁸⁸ For det andet, at Nielsen slutteligt giver udtryk for den samme tillid til Dalgas som året før. Han slutter brevet d. 24. februar med følgende ord: *"Nu sender jeg Kontrakten tilbage og venter saalænge indtil Captainen sender mig en til Underskrift og den underskriver jeg i den Tro at den er for mig saagod som den kan*

---

⁸⁴Skrubbeltrang (1966), 189-95.

⁸⁵BN, 24.2.1868, 8.9.1868.

⁸⁶BN, 8.9.1868.

⁸⁷BN, 24.1.1869, udateret.

⁸⁸BN, 24.1.1869.

blive".⁸⁹ Vi ved fra Fridlev Skrubbeltrang, at der var uenighed i Hedeselskabet omkring overtagelsen af Høgildgaard, men plantør Nielsens brevudveksling kan tyde på, at denne uenighed fortsatte, selv efter at debatten om ejerskabet ophørte.

I forbindelse med arbejdet var der tre problemstillinger, der primært gjorde sig gældende. I perioden januar til maj bruger Nielsen en betydelig del af brevene på at beskrive forløbet omkring omlægningen af den lokale å til engvanding, idet dette skabte problemer med en lokal møllejer, samt forpagteren af møllen. Problemstillingen handlede dels om forpagterens ønske om godtgørelse for tabte fiskeriindtægter, dels i den kvindelige ejers konservative indstilling til en ændring af de daværende forhold.⁹⁰ Brevudvekslingen giver indtryk af, at de to parter langsomt kom til enighed, men de indledende uenigheder illustrerer, hvordan ikke alle nye tiltag i forbindelse med plantagen blev mødt uden modstand.

En anden problemstilling, der fik betydelig opmærksomhed i 1869, var de problemer, han havde ved at skaffe arbejdsfolk til gården og plantagen. Allerede i januar bemærker han, hvordan han har problemer med at skaffe folk til arbejdet, og han fremlægger samtidig en længere overvejelse omkring årsagerne bag. Han fortsætter denne teoretisering i april, mens han i andre breve bemærker, hvordan aftalte arbejdere ikke møder op, hvordan arbejdskraft generelt er svær at finde med kort varsel, samt konstaterer, at arbejdskraften typisk er langsom, dyr og ukvalificeret. Da året nærmer sig sin afslutning, bliver dette blot besværliggjort af dårlige vejrforhold, hvilket er den tredje problemstilling der optager Nielsen dette år.⁹¹

I takt med, at plantningsarbejdet kommer til at spille en fremtrædende rolle, samt den følgende ansættelse af folk til at varetage dette arbejde, er det ikke overraskende, at vejret bliver en bekymring for plantøren. I marts beskriver Nielsen i to breve, hvordan sne og frost fortsat umuliggør plantningsarbejdet, mens han i et brev måneden efter er bekymret for manglende regn.⁹² Senere på året, i november, er det i stedet vintervejret, der sætter grænser for både arbejde og rejser rundt i området.⁹³ At Nielsen fokuserer på disse forhold, er indlysende hans job taget i betragtning, og det er dermed også forventeligt, at han alle årene kommenterer på vejrets indflydelse i dagligdagen. Bemærkningerne bliver dog ikke trivielle af

---

⁸⁹BN, 24.2.1869.

⁹⁰BN, 31.1.1869, 12.2.1869. Emnet bliver undersøgt senere i analysen.

⁹¹BN, 21.1.1869, udateret, 26.2.1869, 27.2.1869, 5.3.1869, 17.3.1869, 5.4.1869, 28.4.1869, 14.6.1869, 24.10.1869, 12.11.1869, 28.11.1869. Emnet bliver undersøgt senere i analysen.

⁹²BN, 6.3.1869, 14.3.1869, 28.4.1869.

⁹³BN, 12.11.1869, 28.11.1869.

den grund. Vejret og dets potentielt ødelæggende effekt spillede en enorm rolle i datidens hedelandskab, og hedeopdyrkningen var til dels retfærdiggjort gennem ønsket om at forbedre disse vejrforhold.⁹⁴

Brevkorrespondancen i 1870 fremstår som en kombination af de to år før. Nielsen fokuserer kraftigt på kanal anlægningen i området, samtidig med, at også den daglige plantning er et vigtigt emne for ham. Der ses dog igen flere tegn på, at arbejdet ikke altid går så let, som plantøren ønsker, idet kanal anlægningen både mødes af modstand og almindelige udfordringer, mens Nielsen samtidig har problemer med at fastholde arbejdsstyrken på gården.

Brevene i 1870 giver indtryk af, at kanal anlægningen dette år kræver lige så meget opmærksomhed som plantningssagen. I alt otte af brevene indeholder bemærkninger omkring kanal anlæg, hvilket er næsten en tredjedel af årets breve. Samtidig er der tale om et større antal kanaler end hidtil. Der omtales kanaler ved Skjern Å og Vorgod Å, en nær Høgildgaard og en nær Borris, samt det store anlæg mellem Hesselvig og Sandfeld. I alt er Nielsen involveret i minimum fem forskellige kanal anlæg dette år. Af primært fokus er det, at den tidligere nævnte uenighed omkring møllen alligevel ikke var afsluttet. I april rapporterer Nielsen, at han forventer, at ejerinden vil lægge alle de hindringer i vejen, hun formår, samt at forpagteren vil støtte op om dette.⁹⁵ En måned senere rapporterer Nielsen, at de nu har forbudt al arbejde på kanalen på møllens grund.⁹⁶ Denne stridighed bliver dog antageligvis løst, hvorfor Nielsen i juli kan melde om uenighed med en lokal grundejer omkring en mulig erstatning for fejlagtig opdæmning ved samme anlæg. I august skriver Nielsen, at en af kanalerne ad to omgange er brudt op og kræver reparation.⁹⁷

Arbejdet på gården fylder meget dette år, hvilket dog typisk er i form af praktiske beskrivelser og forespørgsler til Dalgas. Dette kommer fx til udtryk, da han bruger betydelig plads på at

---

⁹⁴Følgende beskrivelse viser både de usikkerheder, Nielsen følte omkring sin juridiske situation, samt vejrets farer: "Vi har i dag havt en forrygende Storm her, ledsaget af Sne Hagel og Regn, der fløi en deel Tag af Stuehuuset og det ruskede svær i Laden, Jeg var meget bange for det østre Huus det gyngede og ruskede saa stærk at Jeg næsten ikke turde lade Kreaturerne blive i Huuset ligeledes var jeg meget bange for Gavlen i den søndre Ende af det østre Fløi og i den vestre Ende af Laden ti de hænger begge ca 4" ud over Lad Jeg har ofte tænkt paa at idet Tilfælde at Huus faldt for Stormen om jeg da er pligtig at reise det igjen paa egen Regning det kunne dog blive hort nok for mig at overkome", B. N., 27.2.1869. Om hedeopdyrkningsens ønskede effekt på de klimatiske forhold, se fx Det danske Hedeselskab (1892).

⁹⁵BN, 6.4.1870.

⁹⁶BN, 9.5.1870.

⁹⁷BN, 26.7.1870, 21.8.1870.

beskrive arbejdernes problemer ved udstikling af planterne, eller da han bemærker, at han har problemer med at tilvejebringe de mængder mergel og ler, han har forpligtet sig på.⁹⁸ Generelt giver plantøren dog indtrykket af, at arbejdet dette år går som forventet. I slutningen af april nævner han, at arbejdet på gården går godt, mens han et par uger senere er bekymret for manglende læplantning på gården.⁹⁹ Sent i maj bemærker han, at hvis det fortsætter med frost- og tøvejr, risikerer forårsarbejdet at være i fare, men da han ikke nævner problemet igen, blev hans bekymringer formentlig ikke realiseret.¹⁰⁰ Slutteligt oplevede Nielsen i oktober en af de største konflikter med arbejderne, han giver udtryk for i korrespondancen. Årsagen var et ønske om højere løn, hvilket Nielsen dog ikke følte, han kunne tilbyde. Af denne årsag nedlagde det samlede mandskab arbejdet.¹⁰¹

Med blot to breve fra 1871 er det ikke muligt at skabe et oversigtsbillede for dette år. Blot bør det bemærkes, at Nielsen i det ene brev henviser til både Søndre og Nordre Høgildgaard, hvorfor det må antages, at han har overtaget forpagtningen af Pontoppidans ejendom ved dennes opkøb dette år.¹⁰²

1872-1876

I Hedeselskabets arkiv er der bevaret 52 breve fra 1872. Målt i breve er dette året med det største kildemateriale, og Nielsen dækker derfor et bredt spektrum af emner dette år. Trods dette er specielt to tendenser dog tydelige. Nielsen har et betydeligt fokus på plantningssagen og beskriver en lang række almindeligt anlægsarbejde.

I den første kategori kan brevene deles op i umiddelbare og langsigtede plantningssager. Førstnævnte optager den primære mængde af Niensens breve, hvilket til dels skyldes Pontoppidans opkøb af Søndre Høgildgaard året før. En del af brevene indeholder plantningstekniske overvejelser omkring beplantningen af de nye jorde, mens andre omhandler, hvordan dette areal skal afgrænses.¹⁰³ Andre igen omhandler ikke specifikt de nye jorde, men beskriver i stedet de mere trivielle aspekter af plantningssagen. I et brev beskrives

---

⁹⁸BN, 6.4.1868.

⁹⁹BN, 27.4.1870, 9.5.1870.

¹⁰⁰BN, 29.5.1870.

¹⁰¹BN, 6.10.1870.

¹⁰²BN, 8.1.1871.

¹⁰³BN, 8.5.1872, 14.8.1872, 26.9.1872.

det store arbejde, der foreligger ved udlugning af plantningsarealerne, samt Niensens problemer med fugle og mus som skadedyr, mens andre behandler simple aspekter som salg fra planteskolen og bestillinger til gården.¹⁰⁴ I et brev efterspørger Nielsen råd til brugen af guano som gødning, hvorved han illustrerer, at plantningssagen på dette tidspunkt stadig var funderet på nytænkning og forsøg: *"da jeg ikke har Erfaring i om Guano egner sig til Træplanter tillader jeg mig at bede Captainen give mig deres Mening derom"*. De langsigtede projekter kommer hhv. til udtryk i et fokus på hedeopkøb, samt ved, at Nielsen leder forhandlinger omkring en beplantning af fællesjorden i Fjølstervang vest for Høgildgaard. Hedeopkøbet bliver behandlet i to breve, hvor Nielsen fremlægger muligheden for at købe hedejord omkring den nærliggende Hareskovhøj.¹⁰⁵ Disse forhandlinger har antageligt stået på i en længere periode, da Nielsen i begge breve fra 1871 nævner forhandlinger med den samme person, men selve købet er først færdigforhandlet i løbet af 1872.¹⁰⁶ Nielsen vedlægger således skøder tilskrevet sælger i et brev af 1. februar 1873, og Harreskov plantage oprettes dette år.¹⁰⁷ Også plantningen i Fjølstervang skulle blive et langvarigt projekt. I et brev beskriver Nielsen, at han har holdt møde med interessenterne i en beplantning af fællesjorden, hvor de blot er blevet enige om at afholde et senere møde med de skadelidende. Hertil ønsker Nielsen og interessenterne Dalgas' deltagelse.¹⁰⁸ Resultatet af forespørgslen foreligger ikke umiddelbart, men processen bliver omtalt i igen i 1874 og 1876.

Anlægsarbejdet spreder sig ud over en række forskellige projekter og er generelt kendetegnet ved, at disse ikke beskrives i dybden. Han rapporterer om en kanal anlæggelse i nærheden af Høgildgaard, og han beskriver både ombygning og tilbygning af Høgildgaard.¹⁰⁹ Han fremlægger udkast til opbygningen af en arbejderbolig, og han beskriver nødvendigheden af, at en nærliggende vej bliver istandsat.¹¹⁰ Anlægsarbejdet af den lokale vej er specielt interessant, idet det foregriber et lignende projekt i 1873. Dette år skyldes restaureringen vejens ufremkommelighed, mens sagen året efter omhandler en mulig ansøgning om opgradering af vejens juridiske status.¹¹¹ I første tilfælde er der tale om en rent teknisk beslutning, mens der i andet tilfælde er tale om en juridisk beslutning. Begge illustrerer de,

---

¹⁰⁴BN, 17.2.1872, 1.6.1872, 2.12.1872, 19.12.1872.

¹⁰⁵BN, 27.4.1872, 14.8.1872.

¹⁰⁶BN, 8.1.1871, 29.10.1872.

¹⁰⁷BN, 1.2.1873.

¹⁰⁸BN, 1.11.1872.

¹⁰⁹BN, 5.2.1872, 1.5.1872, 22.8.1872, 25.8.1872.

¹¹⁰BN, 12.7.1872, 16.10.1872. Arbejderboligen skulle bygges i Stordal. Ifølge stedsnavnedatabasen på www.krabsen.dk findes nærmeste Stordal i Løvel sogn ved Viborg. Der er grund til at være skeptisk ved om dette er den rette lokation, da det vil være udtryk for et enormt opland som Nielsen arbejdede i.

¹¹¹BN, 3.1.1873.

hvordan Hedeselskabet spillede en vigtig rolle i at forbedre infrastrukturen i hedeområderne, hvilket da også var et af selskabets oprindelige formål.¹¹² Dette fokus viser, at Nielsen har spillet en ledende rolle i dette arbejde, hvilket har faldet ham naturligt som tidligere ansat i vejvæsnet. Dette kunne samtidig være en væsentlig årsag til, at Dalgas ønskede hans ansættelse på Høgildgaard.

Slutteligt tyder de første måneder på, at der har været uoverensstemmelser mellem Dalgas og Nielsen. I februar udtrykker Nielsen stor skuffelse over en anklage om, at han skulle ønske unødvendigt store udbetalinger fra Hedeselskabet, og en halv måned tidligere har han undskyldt for en ukendt uoverensstemmelse.¹¹³ Om dette forklarer, at Nielsen lagde stor vægt på regnskaber dette år, er usikkert, men uenighederne i sig selv ikke unormale.

Plantørens breve fra 1873 minder overordnet om korrespondancen fra året før. Brevene spænder fortsat bredt, men der er dette år ikke samme klare tematiske tendens at finde. I stedet giver hovedparten af brevene et underlæggende indtryk af, at både Høgildgaard og Hedeselskabet er i ekspansion. Et lignende billede gav korrespondancen året før, og dette giver et relativt sikkert billede af, at dette også har været tilfældet.

At plantningssagen er i betydelig ekspansion, ses på flere forskellige måder. Som det første giver Nielsen udtryk for, at omfanget af selve plantageanlægget omkring Høgildgaard udvides. Dels arbejdes der videre med at opbygge Søndre Høgildgaard, et projekt der var igangsat året før.¹¹⁴ Dels nævner Nielsen minimum tre potentielle hedeopkøb, hvorfor udvidelsen ikke blot sker på gården, men også i det omkringliggende område.¹¹⁵ Et andet sted, en ekspansion viser sig, er i det daglige arbejde. I ét brev giver Nielsen udtryk for, at han umuligt kan finde plads til en arbejder med familie, da alle lejligheder og værelser er optagede, hvorfor antallet af folk, der vil tage arbejde på Høgildgaard, antageligt er steget.¹¹⁶ På anden vis er det interessant, at Nielsen dette år konsekvent omtaler brugen af et større antal trækheste, samt deres arbejdsopgaver både på gården og på rejser.¹¹⁷ Disse optræder ikke i brevene før dette år og

---

¹¹²Skrubbeltrang har kort behandlet dette emne, Skrubbeltrang (1966), 121, 163-71.

¹¹³BN, 5.2.1872, 19.2.1872.

¹¹⁴BN, 2.1.1874.

¹¹⁵BN, 4.2.1873, 17.2.1873, 26.3.1873.

¹¹⁶BN, 20.3.1873. I oktober rapporterer Nielsen, at han kun har få ansatte til rådighed, mens han to måneder senere melder, at efterårets gode vejr har givet ham gode muligheder for ansættelser. Samlet giver de tre breve indtrykket af en gård, der er i god udvikling, men fortsat oplever bølger i antal ansatte, *Ibid.*, 3.10.1873, 12.12.1873.

¹¹⁷Se fx BN, 10.2.1873, 2.3.1873, 9.3.1873, 19.3.1873.

er derfor en indikator på, at gårdens kapacitet er blevet udvidet. Som en logisk overgang til indikatorerne på Hedeselskabets ekspansion er det slutteligt værd at nævne, at Nielsen dette år er begyndt at afsende månedlige rapporter omkring gårdens drift.¹¹⁸ Dette kan indikere en vækst både på Høgildgaard og i Hedeselskabet, da en ekspansion begge steder vil have fordret en bedre organisering af arbejde og dokumenter.

Hedeselskabets ekspansion indikeres primært på to måder. Den første illustrerer en stigende lokal støtte til hedesagen, idet Nielsen videresender en række ønsker om indmeldelser i Hedeselskabet. Der er blot tale om få personer, hvilket isoleret set ikke er imponerende, men det giver i helhedsbilledet alligevel indtryk af en udvidelse i selskabet.¹¹⁹ Det er ikke utænkeligt, at Nielsen har videreformidlet flere indmeldelser i møder med Dalgas eller andre repræsentanter fra selskabet. Det andet sted, ekspansionen kommer til udtryk, er i antallet af anbefalinger, Nielsen videresender i brevene. To ansatte på Høgildgaard, samt hans egen bror, bliver anbefalet som potentielle ansatte i selskabet. Dette fokus indikerer, at Nielsen har en forventning om, at selskabet kan finde stillinger til disse personer. Da der ingen indikation er på, at selskabet har ladet ansatte gå, kan dette udtrykke et stigende behov for arbejdskraft som resultat af en ekspansion i selskabet.

Det overskyggende emne dette år var dog ikke den positive udvikling, plantningssagen antageligvis oplevede, idet brevene fra slutningen af juni viser, at Høgildgaard har været ramt af en større brand. Nielsen beskriver aldrig den konkrete begivenhed, men han nævner, at der er tale om mere end én nedbrændt bygning, samt at flere dokumenter af relevans for arbejdet er blevet mistet ved branden.¹²⁰ Brandens betydelige størrelse ses samtidig ved, at genopbygningen optræder i hans breve resten af året, samt det efterfølgende år.

I 1874 indeholder brevene fra Nielsen to overordnede temaer. På den ene side er de personlige forhold, hvilke primært omhandler kontraktlige forhold. På den anden side er genopbygningen, udvidelsen og istandsættelsen af selve Høgildgaard, hvilket er et tema, der generelt er fortsat fra 1873.

I marts og april skriver Nielsen til hhv. Dalgas og Pontoppidan. Årsagen er, at han ønsker at videresælge forpagtningsretten over Søndre Høgildgaard og ønsker bekræftelse fra begge

---

¹¹⁸Se. fx BN, 1.2.1873, 2.3.1873.

¹¹⁹BN, 3.10.1873.

¹²⁰BN, 27.6.1873, 14.9.1873.

personer. Til grund for beslutningen henviser Nielsen i begge breve til, at hans generelle arbejdsbyrde besværliggør varetagelsen af gårdens drift, hvilket dog i det ene brev uddybes med, at det er problematisk at finde ordentlige arbejdsfolk. På samme tid han antyder, at Høgildgaard er i vækst, bemærker han altså, at arbejdsfolkene fortsat skaber problemer.¹²¹ At denne beslutning ikke nødvendigvis er en ren nedtrapning i plantørens engagement i plantningsagen, tydeliggøres i et senere brev. I dette gør han Dalgas opmærksom på, at han er interesseret i at investere i en planteskole i Herning, hvilket han ønsker at gøre gennem et lån, hvorefter han vil bortakkordere driften til en pålidelig bekendt. Hvorvidt købet blev gennemført, er uklart, men brevet indikerer en person, der ønsker at drage nytte af en forbedret stilling økonomisk, såvel som socialt.¹²² Disse breve kan siges at behandle Niensens ønsker som privatperson, hvor i stedet hans rolle som ansat kommer i fokus i en række andre. I et brev italesætter han, hvordan hans personlige forhold til Dalgas har resulteret i en udbredt brug af mundtlige aftaler.¹²³ I to breve til hhv. Dalgas og Pontoppidan efterspørger han eftergivelsen af en gæld, der er kommet efter manglende succes med at levere den aftalte mængde mergel. Årsagen er branden året før og én vejræssigt streng vinter.¹²⁴ I et brev sidst på året giver han udtryk for, at han ikke har forståelse for en omrokering i arbejdsforholdene internt på Høgildgaard, som de er beordret oppefra.¹²⁵ Dette år behandler Nielsen derfor flere aspekter af sin officielle rolle som ansat, hvorfor en grundig uddybning giver begrænset mening. Det er i stedet værd at nævne et enkelt brev, da han her behandler den allerede beskrevne proces omkring fraskillelsen af den lokale fællesjord i Fjeldstervang. Han skriver følgende: *"[Der vedlægges] en ansøgning til Ministeriet hvilke gjerne skulle bevilges for at Fraskillelsen af Fellesloden kunne skee, ingen af Lodseiern ville paatage sig Ansvar for Indsendelsen og Tilbagekomsten af disse Documenter, men har overdraget mig som Medlem af Bestyrelsen for Plantningsintresentskabet at sørge for Sagens vidre Fremme"*.¹²⁶ Nielsen søger Dalgas om hjælp med den videre håndtering af sagen og illustrerer hermed igen, hvordan han spillede en alsidig rolle i lokalsamfundet. Nogle gange var han ønsket i forbindelse med et konkret anlægsarbejde, som fx med kanal anlægningen i området. Andre gange spillede han en ledende rolle i forbindelse med en ansøgningsproces, hvilket fx gjorde sig gældende ifm. opgraderingen af hovedvejen i 1873. Nogle gange var hans eneste rolle at være

---

¹²¹BN, 18.3.1874, 7.4.1874. Problemet med arbejdsfolkene behandles igen d. 4. juni, BN, 4.6.1874.

¹²²BN, 10.12.1874.

¹²³BN, 16.2.1874.

¹²⁴Begge BN, 5.4.1874.

¹²⁵BN, 4.12.1874. Nielsen er uklar omkring de præcise forhold.

¹²⁶BN, 6.10.1874.

mellemand ift. personer højere i systemet, hvilket formentlig har været tilfældet i denne sag.

Anlægsarbejdet dette år fandt sted både på og uden for gården, men alle projekterne omhandlede gårdens egen drift. Et aspekt er ombygninger på hhv. Nordre og Søndre Høgildgaard. Brevene viser dels en diskussion af den fortsatte genopretning efter branden året før, dels bygningen af en ny stald, dels anlægningen af to arbejderhuse.¹²⁷ Som ofte er der mange uklarheder omkring processen af disse arbejder, men midt på året beskriver Nielsen ganske klart den fremtidige plan for projekterne: Staldbygningen opføres som planlagt, idet arbejdet er påbegyndt og betalt, mens opførelsen af de to arbejderhuse udsættes til året efter, hvor Nielsen planlægger at genbruge materialerne fra en række gamle bygninger på Søndre Høgildgaard, der i samme forbindelse rives ned. Uden for gården er Nielsens fokus dette år primært på omdannelsen af nærliggende arealer til eng. Hvorvidt der er tale om et eller to projekter, er uklart, idet Nielsen melder én engmesters ankomst i foråret, samt en unavngivet engmester i efteråret.¹²⁸ Uanset sammenhængen har dette arbejde dog spillet en betydelig rolle. Det er værd at bemærke, at disse breve samtidig indeholder det nærmeste, vi kommer plantørens eget natursyn. Om projektet i efteråret skriver han, at arbejdet vil føre til, at de kan få fjernet: "*dette ubehagelig Syn*", samt at: "*Jeg haaber da at kunne faa fjærnet dette uhyggelige Syn*".¹²⁹ Ud fra beskrivelsen er der tale om et sumpet område, hvilket er en type område, der ikke vil have passet til Hedeselskabets ønsker for hverken ageropdyrkning eller plantageanlæg.¹³⁰ Slutteligt rapporterer om, at han undersøger muligheden for at opkøbe en række hedejendomme, hvilket i kombination med enganlægget indikerer, at komplekset omkring Høgildgaard fortsat vokster.¹³¹

Breve fra 1875 giver indtrykket af et år, der har skilt sig ud fra de foregående. Årsagen er, at Nielsen fokuserer kraftigt på plantningssagen og regnskabsføringen, hvilket er til en grad, hvor disse to emner bliver berørt i hhv. en tredjedel og halvdelen af brevene dette år.¹³² Nielsen beretter fortsat om mange andre emner, men ovenstående tal er bemærkelsesværdige i den samlede korrespondance.

---

¹²⁷BN, 15.3.1874, 18.3.1874, 30.3.1874.

¹²⁸BN, 21.2.1874, 15.3.1874, 30.3.1874, 10.7.1874, 9.9.1874.

¹²⁹BN, 10.7.1874; 9.9.1874.

¹³⁰BN, 9.9.1874.

¹³¹BN, 18.3.1874.

¹³²Plantningssagen blev berørt i 15 breve og regnskabsmæssige emner i 25.

Trods det, at en så stor andel af brevene omhandler regnskabsmæssige emner, har disse breve begrænset værdi uden for en økonomisk analyse af Høgildgaard. Dette skyldes, at der er meget lidt variation ift. tidligere breve om samme emne. Nogle er vedlagt regnskaber over plantnings- eller bygningsarbejder, andre er notater om, at det månedlige regnskab udebliver, mens nogle indeholder forespørgsler om udbetaling af penge for udført arbejde.¹³³ Det, brevene potentielt viser, er, at arbejdsgangen på Høgildgaard er faldet til ro for Nielsen, hvorfor han nu kan fokusere på disse formelle rapporteringer til Hedeselskabet. Alternativt indikerer de et konkret ønske fra Hedeselskabet om at være bedre underrettet om Høgildgaards økonomiske situation.

I brevene om plantningsarbejdet var en del af disse simple i budskabet. Nogle var blot regnskaber og optællinger, mens Nielsen i andre gav udtryk for manglende leverancer af frø og planter.¹³⁴ Den sidstnævnte type breve er ikke ny i korrespondancen, men antallet er betydeligt højere end tidligere. Dette kan indikere, at fokus var mere ensidigt på plantningssagen, såvel som det kan indikere, at Nielsen har mere tid og overskud til at reagere på disse mangler. Et aspekt indikerer dog, at det er førstnævnte, der er tilfældet. Nielsen skriver til Dalgas d. 30. januar, at han glæder sig over, at dennes gartner har mulighed for at deltage i arbejdet på Høgildgaard. Dette skyldes, at Nielsen er bekymret for den store mængde plantningsarbejde, der skal udføres, og til hvilken han mangler arbejdsfolk. Umiddelbart skal dette ikke forstås som en generel mangel på arbejdskraft, men derimod en mangel på folk til at lede arbejdet, idet han ellers ikke rapporterer om manglende arbejdskraft. At behovet er betydeligt i foråret, kommer til udtryk en måned senere, da Nielsen skriver og opfordrer Dalgas til at rokere om i sin egen stab. Årsagen er, at Nielsen er bekymret for gartnerens mulighed for at deltage i plantningsarbejdet på Høgildgaard, hvis denne både skal forestå den hos Dalgas og hos Nielsen.¹³⁵ Hvad der kom ud af denne forespørgsel, er uklart, idet Nielsen efterspørger gartnerens ankomst i starten af april, for herefter ikke at nævne ham igen før slutningen af oktober.¹³⁶ I dette brev antydes det, at gartneren ikke har været på Høgildgaard, da Nielsen skriver, at han ved ankomst i november vil få mulighed for at: "*gjøre sig bekendt med Plantningen*".¹³⁷ Uanset gartnerens ankomst viser Niensens forespørgsel tydeligt, at han ønsker bedre kvalificeret arbejdskraft, end han er i stand til at få.

---

¹³³Se fx BN, 21.2.1875, 1.4.1875, 14.9.1875, 5.11.1875.

¹³⁴Se fx BN, 1.4.1875, 8.4.1875, 25.4.1875.

¹³⁵BN, 19.2.1875.

¹³⁶BN, 5.4.1875.

¹³⁷BN, 25.10.1875.

Afslutningsvis var dette endnu et år, hvor Nielsen brugte dele af enkelte breve på at udtrykke bekymring for sin juridiske stilling som plantør og forpagter. Et var det rent økonomiske aspekt, hvilket kom til udtryk i uenighed dels omkring retten til lejeindtægterne ved udleje af dele af Søndre Høgildgaard, dels vedrørende vurderingssummen af besætningen på samme gård ved overtagelsen i 1872.¹³⁸ Sidstnævnte uenighed har formentlig omhandlet den tidligere forespørgsel om en overdragelse af forpagtningsretten af denne gård. På den anden side er spørgsmålet om plantørens sikkerhed i jobbet. I en ny kontrakt er indskrevet en paragraf, der muliggør en opsigelse af plantørens stilling med øjeblikkelig varsel, hvilket er en paragraf, Nielsen stærkt ønsker udskrivet af kontrakten.¹³⁹

Nielsens brevkorrespondance fra 1876 er bemærkelsesværdig af to årsager. Den første er, at Nielsen dette år er ekstremt konsistent i indsendelse af månedlige regnskaber. I alle årets måneder på nær juli og august indsender han betalingslister, og alle måneder sker det præcis d. 24. i måneden. Den anden årsag tager dels udgangspunkt i den første, idet dette år gør sig bemærket ved blot at indeholde et brev med et dybere indhold.

Brevet, der er tale om, er afsendt d. 10. januar og indeholder Nielsens reaktion på udkastet til en ny plantørkontrakt, som indeholder nær en halvering af hans løn. Dette reagerer han ikke overraskende stærkt på, idet brevet er det mest personlige, han sender i tiden på Høgildgaard. Brevet lægger ud med en undskyldning både for evt. krænkelser, Dalgas måtte have følt, samt for Nielsens påtrængenhed i den foregående periode.¹⁴⁰ Han henviser til økonomiske uenigheder omkring Søndre Høgildgaard, hvilken dels trækker på debatten fra året før, dels indikerer, at Nielsen i større eller mindre grad opfatter dette som ét aspekt i hans lønedsættelse. Nielsen redegør herefter for lønedsættelsen, inden han kort bemærker, at han modvilligt har spekuleret i, om Dalgas virkelig har talt hans sag i denne situation. Herefter udvikler brevet sig til en ren tankestrøm af overvejelser om hans forhold til Dalgas, hans arbejde på Høgildgaard og hans fremtid. Han beskriver, hvordan han nær har mistet tilliden til Dalgas, og hvordan denne mistillid har sat spørgsmål ved hans lyst og interesse for selve plantningsagen. Han fortæller, at han som resultat af det øjensynlige tab i agtelse, har overvejet at forlade: "*det hele*". Han fortæller om sin bedrøvelse ved situationen, men han finder fortrøstning i at vide, at han altid kun har arbejdet alene for plantningsagens fremme.

---

¹³⁸BN, 6.12.1875, 29.12.1875.

¹³⁹BN, 6.12.1875.

¹⁴⁰Den påtrængenhed, Nielsen undskylder for, indikerer, at brevkorrespondancen ikke er komplet.

Han beskriver, hvordan tanken om at skulle forlade Dalgas, Høgildgaard og plantningssagen har bedrøvet ham, men også, hvordan den har ført til, at han har valgt at hanke op i sig selv. Han beskriver hernæst, hvordan han har erkendt, at han alligevel ikke ser nogen grund til at nære mistillid til Dalgas, samt at han tror på, at denne har gjort, hvad han kunne for Nielsen. Han erklærer, at han vil arbejde med den største flid uanset den økonomiske situation, han bliver sat i. Slutteligt giver han udtryk for sit ønske og håb om, at Dalgas vil lægge fortiden bag sig, ligesom han selv nu har gjort.¹⁴¹

Brevet er her refereret i en betydelig længde af to årsager. Den første årsag er, at brevet på mange måder er unikt. Det er det mest personlige brev, Nielsen sender, og det brev, der indeholder mest frustration, tillid og håb. Den anden årsag er, at dette brev varsler en ny periode i korrespondancen. Efter dette falder antallet af sendte breve, mens indholdet skifter karakter og bliver mere formelt.¹⁴² Nielsen sender den underskrevne plantørkontrakt retur senere i januar, hvorefter han de næste fem måneder ikke sender andet end en månedlig betalingsliste til Hedeselskabet. Fra juli begynder han igen at sende enkelte breve udover disse betalingslister, men indholdet er blot anmodninger af økonomisk eller administrativ art. Kun ét af disse har yderligere interesse, idet Nielsen i dette brev beskriver, hvordan arbejdet med at fraskille fællesjorden i Fjelsevang nu er så langt, at han forventer, beplantning kan ske året efter. Han efterspørger derfor assistance omkring vedtagelse af en plantningsplan for det senere arbejde, og vi kan konstatere, at den samlede proces her har taget Nielsen i hvert fald tre år.¹⁴³ Det er ikke klart, hvorfor Nielsen brugte denne betydelige tid på dette projekt. På den ene side var det helt i tråd med Hedeselskabets formål om at assistere i udskiftningsprocessen i de jyske hedeområder jf. de syv punkter.¹⁴⁴ På den anden side er der formentlig tale om hans fødeby. Dette, i kombination med, at dette er eneste gang, vi hører om Nielsens implikation i et sådant projekt, indikerer, at Nielsen var involveret i projektet af personlige årsager. Efter brevet 10. januar er Nielsens korrespondance dog reduceret til en rent administrativ karakter, og kun hans tidligere rapporter om Fjelsevang får dette ene brev til at skille sig ud.

---

¹⁴¹BN, 10.1.1876.

¹⁴²Det kan ikke afvises, at Nielsen fortsat har sendt samme antal breve, men at disse er blevet arkiveret anderledes. Dette ændrer dog ikke på konklusionen, idet et sådan skifte fortsat indikerer, at korrespondancen har ændret karakter.

¹⁴³BN, 12.8.1876.

¹⁴⁴Flensborg (1940), 14.

1877-1881

De bevarede breve fra 1877 indikerer en vis optøning i forholdet mellem Nielsen på den ene side og Dalgas og Hedeselskabet på den anden. Det formelle udtryk fra året før er mildnet, idet plantøren allerede i marts holder op med at indsende betalingslister, samtidig med at flere breve igen har et mere fyldigt indhold lignende de tidlige år. Trods dette er korrespondancen dog langt fra at matche de tidligste år på gården, både kvantitativt og kvalitativt.

Udover de sædvanlige breve af økonomisk og administrativ art, samt breve i hvilke Nielsen agerer mellemmand til den lokale befolkning, er der blot to elementer, der er værd at redegøre for. Det første gælder den lokale kanal. I et brev af 24. april beskriver Nielsen problemerne med genopbygningen af Kideris Mølle, hvilken oktober året før var brændt ned. Konsekvensen af denne brand har siden været mangel på vand på de tilstødende enge ved Borslund og Høgildgaard og en opdæmning af vandet er nødvendig i forbindelse med genopbygningen af møllen. Nielsen ønsker Dalgas' hjælp til dette projekt, idet møllerejeren ikke umiddelbart ønsker at tage del i det pågældende arbejde.¹⁴⁵ Desværre er Niensens beskrivelse stærkt fragmenteret og mølle ejerens interesse er alt andet end klar, men det bør huskes, at der er tale om den samme mølle, der var ramme for kontroverser i 1869 og 1870. I et brev en måneds tid senere beskriver Nielsen, at en kanal er brudt igennem en dæmning ved Kideris Møllens eng. Dette tyder på at være et problem i samme anlæg som det netop nævnte, men brevenes indhold muliggør ikke en beskrivelse af, hvordan de to problemer hænger sammen. Vi ved blot, at problemet var kanalens evne til at bære mere vand, end dæmningen kunne holde, og brevets primære formål er at fremlægge et løsningsforslag for Dalgas, samt anmode om penge til dets udførelse.¹⁴⁶

Et tredje brev giver et interessant indtryk af Niensens forhold til Pontoppidan. I brevet til Dalgas beklager Nielsen sig over, at det på Høgildgaard selv i gode perioder er problematisk at tjene et overskud, og dette år er ikke godt. Resultatet er høje udgifter og få indtægter, hvorfor Nielsen må trække på egen kapital for at dække underskuddet. For Nielsen er en løsning at sælge en jordlod til Pontoppidan, men da han er bange for, at denne vil misforstå tilbuddet som ytret for egen vindings skyld, skriver han følgende til Dalgas: "*Jeg haaber Kaptain vil undskylde at jeg beder dem [...] hvis Leiligheden nogenlunde kunne byde sig at tale et godt Ord for mig hos Pontoppidan*". Selvom citatet ikke beviser, at forholdet mellem Nielsen og

---

¹⁴⁵BN, 24.4.1877.

¹⁴⁶BN, 19.5.1877.

Pontoppidan var dårligt, så er det bemærkelsesværdigt, at Nielsen føler, at han behøver Dalgas som mellemmand her.¹⁴⁷

Med blot seks breve bevaret fra 1878 er dette et af de kvantitativt dårligste år af Niensens tid på Høgildgaard. Trods dette er der dog overraskende meget information at behandle i de få breve, der er. Et omhandler det allerede nævnte kanalanlæg omkring Kideris mølle, mens et andet omhandler en fremlagt ombygningsplan på Høgildgaard. Et sidste beskriver kort muligheden for at finde brugbare plantningsarealer omkring Høgildgaard.

Indholdet af det første brev er egentlig begrænset, idet Nielsen blot meddeler Dalgas, at den lokale kanal atter er brudt igennem dæmningen ved Kideris Møllens eng, samt at han forventer Dalgas' snarlige ankomst, hvor de kan diskutere mulighederne for at undgå en gentagelse.¹⁴⁸ Brevets relevans ligger i dets illustration af kanalanlæggets fortsatte evne til at skabe problemer for Nielsen. I det andet brev reagerer Nielsen på en oplysning om, at Dalgas har anbefalet at omdanne Søndre Høgildgaard til gartnerbolig i stedet for en nedrivning. Nielsen er stærkt imod denne anbefaling, da han opfatter huset som til gene for alle på gården. Årsagen er dels placeringen midt i haven, dels Niensens mange dårlige erfaringer med de arbejderfamilier, der har boet i huset. Nielsen foreslår i stedet en nyopbygning på en anden del af Høgildgaards grund og tilbyder at forestå arbejdet.¹⁴⁹ Det bør bemærkes, at der ikke umiddelbart kommer mere ud af sagen, idet Nielsen igen året efter kommenterer på planerne. Brevet giver dog alligevel et indblik i tre elementer omkring livet på Høgildgaard. For det første, at Søndre Høgildgaard er i en dårlig forfatning, samt at den har fungeret som arbejderbolig. Hvorvidt Pontoppidan har haft en fast gang på Høgildgaard er uklart, men selvom denne del af gården i den længste periode har været hans ejendom, er det i hvert fald ikke her, han opholder sig. Samtidig er det tydeligt af Niensens beskrivelse, at visse familier skabte store problemer på Høgildgaard, idet de ikke opførte sig, som han ønskede. Slutteligt bemærker Nielsen, at han tidligere har båret over med disse problemer af hensyn til manglen på arbejdskraft, men at dette ikke længere er nødvendigt. Det er tydeligt, at Nielsen ikke længere har de samme problemer med at skaffe arbejdskraft som tidligere. I det tredje brev skriver Nielsen for at ønske Dalgas om hjælp til at vurdere kvaliteten af en nærliggende hedelod ift. en mulig beplantning. Årsagen er, at en lokal beboer har anmodet ham om at

---

¹⁴⁷BN, 26.7.1877.

¹⁴⁸BN, 18.3.1877.

¹⁴⁹BN, 2.7.1878.

investere i et større areal på hans vegne, hvilket Nielsen ikke ønsker at gøre uden en anbefaling fra Dalgas.¹⁵⁰ Nielsen spiller på dette tidspunkt stadig en rolle som mellemmand i forbindelse med hedeopdyrkningen, og lokalbefolkningen er samtidig begyndt at tage aktiv del i plantningssagen.

Fra 1879 er der bevaret i alt 18 breve, og dette er dermed det sidste år med et nogenlunde indblik i plantørens liv på Høgildgaard. Hovedparten af brevene er som altid af økonomisk eller administrativ art, men i to breve bliver også det lokale kanalanlæg og Søndre Høgildgaards nedrivning debatteret. I førstnævnte brev fremlægger Nielsen en plan for en istandsættelse og opgradering af Høgildgaards kanal, mens han i sidstnævnte gentager og udvider sin kritik af planen om at omdanne Søndre Høgildgaard til gartnerbolig.¹⁵¹ Det vigtigste emne for Nielsen er dog den kommende udvidelse af jernbanen mellem Herning og Skjern, hvilket er en sag, han behandler i en tredjedel af brevene.

Denne udvidelse bliver første gang omtalt i to breve fra starten af maj. I det andet af disse breve fremlægger Nielsen en grundig redegørelse til Dalgas over hans opfattelse af den daværende situation, samt hans holdning til udvidelsen. Det ses, at der er tre muligheder i spil. En vestlig udvidelse, der føres over Snejbjerg og Videbæk, samt en central, der føres over Kibæk. Slutteligt er der en østlig, hvilken Nielsen argumenterer for, der skal føres over Arnborg og Ølgod. Ifølge Nielsen er der generelt ikke politisk opbakning til den vestlige linje, hvorfor han ser en reel mulighed for, at udvidelsen kan laves over Arnborg og Ølgod. Politisk er der dog generelt størst opbakning til den centrale udvidelse, hvilket, ifølge Nielsen, til dels hænger sammen med en frygt hos enkelte beslutningstagere om, at opbakning til den østlige linjeføring risikerer at genskabe et momentum for den vestlige linjeføring. Med andre ord er Kibæk-linjen at opfatte som et politisk kompromis, hvilken Nielsen naturligvis ikke opfatter som optimalt. For Nielsen er brevet slutteligt et forsøg på at overbevise Dalgas om at tale for udvidelsen over Arnborg og Ølgod i de rette kredse. Ikke blot er udvidelsen disse områders potentielt eneste mulighed for at få en jernbanelinje ført denne vej, men samtidig er det et område med stor vækst og opbakning til en udvidelse.¹⁵² Der går herefter fem måneder inden Nielsen behandler emnet igen, og denne gang er det tydeligt, at der er i mellemtiden er taget beslutning om at føre udvidelsen over Kibæk. Nielsen har derfor ændret fokus, så han nu i

---

¹⁵⁰BN, 19.9.1878.

¹⁵¹BN, 24.4.1879, 18.7.1879.

¹⁵²BN, 4.5.1879.

stedet argumenterer for en østlig linjeføring på det første stykke mellem Herning og Kibæk. Han ønsker, at den skal gå mere eller mindre direkte syd til Kideris Mølle, for derefter at dreje vestover og herefter igen sydpå mod Kibæk. Nielsen har tiltro til, at denne løsning kan finde støtte både lokalt og nationalt, hvorved i det mindste plantagekomplekset ved Høgildgaard kan få gavn af banen.¹⁵³ En uge senere afsender Nielsen et brev, hvori han yderligere argumenterer for denne linjeføring, men han tilføjer et efterskrift, hvori han bemærker, at brevet ikke er blevet sendt afsted rettidigt som følge af en forlæggelse. I efterskriftet er det tydeligt, at en direkte linjeføring til Kibæk er blevet besluttet.¹⁵⁴ På dette tidspunkt kunne man tro, at sagen ville blive lagt til side, men det er ikke tilfældet. Efter samtale med den lokale jernbanekomiteé beretter Nielsen, at denne komité er åben for en omlægning af den oprindeligt valgte udvidelse over Kibæk. Det fremgår ikke, hvordan loven skal omstødes, og komitéen træffer heller ingen beslutning om videre handling. Beslutningen lader de i stedet gå videre til den lokale folketingsmand Thomas Nielsen. Folketingsmanden var oprindeligt fortalende for linjeføringen over Arnborg, hvilket forklarer, hvorfor Nielsen umiddelbart er optimistisk omkring nyheden.¹⁵⁵ Der går blot en uge, inden Nielsen i et brev beretter, at folketingsmanden ikke ønsker at støtte en ændring af den vedtagne lov, hvorfor heller ikke jernbanekomiteéen vil. I samme brev er det dog tydeligt, at Nielsen fortsat opfatter det som en reel mulighed at få ændret den oprindelige linjeføring, men han erkender også, at dette vil indebære en betydelig risiko for et skift til den tredje linje over Videbæk. Nielsen slutter af med at bemærke, at det stadig er en mulighed at lave en bøjning af ruten mellem Herning og Kibæk til plantagekompleksets fordel, hvilket bl.a. Thomas Nielsen kan støtte op om. Hvorvidt dette er en sag, der bør arbejdes for, lader Nielsen dog op til Dalgas at beslutte, og korrespondancen omkring jernbaneudvidelsen slutter her.¹⁵⁶

En dybere diskussion af den politiske debat omkring linjeføringen skal ikke laves her, men det er værd kort at sætte Nielsens udlægning i perspektiv til kendsgerningerne omkring udvidelsen. Til mit kendskab er det kun Poul Thestrup, der har beskrevet den politiske proces omkring udvidelsen af jernbanen fra Herning, hvilket han har gjort i bogen *Dampen binder Danmark sammen*. Han beskriver perioden op til vedtagelsen af den pågældende lov som stærkt kaotisk, da der var store uenigheder mellem Regeringen og Folketinget, hvilket i

---

¹⁵³BN, 24.10.1879.

¹⁵⁴BN, 3.11.1879.

¹⁵⁵BN, 2.5.1879, 19.11.1879. Thomas Nielsen sad i Folketinget for Venstre 1869-1887, Gyldendal A/S, Thomas Nielsen.

¹⁵⁶BN, 26.11.1879.

slutningen af 1878 førte til Regeringens opløsning af Folketinget og udskrivelsen af valg. Problemerne var ikke direkte resultat af uenigheder omkring mulige jernbaneanlæg, men Thestrup skriver, at problemerne også kom til udtryk her. Efter sammensætningen af det nye Folketing gik det dog stærkt. Et forslag om anlægget af flere statsbaner, herunder Herning-Skjern-banen, blev fremlagt i starten af februar, og det nedsatte Folketingsudvalg afgav betænkning i midten af maj. Herefter tog det blot to uger at færdiggøre forslaget og stemme det igennem i Folketinget. Landstinget stemte det slutteligt igennem ved lov d. 16. juni 1879.¹⁵⁷

Denne kontekst kan vi bruge på to måder. På den ene side kan vi konkludere, at Nielsens udlægning af begivenhederne grundlæggende stemmer overens med Thestrups udlægning. Dette har begrænset interesse, selvom det er en vigtig detalje for at understøtte Nielsens troværdighed. Denne troværdighed spiller nemlig ind, da vi på den anden side kan bruge Nielsens udlægning i brevene til at udvide og nuancere Thestrups udlægning. For det første giver brevene os et fascinerende indblik i den måde, hvorpå Nielsen søgte at påvirke den nationale politik, dels, som det bliver beskrevet i brevene, på et lokalt plan, dels gennem Dalgas. Yderligere viser brevene, hvordan Hedeselskabet i lokalbefolkningen er blevet opfattet som en vigtig allieret på nationalt niveau. Dette ses tydeligt i det sidste brev, hvor Nielsen bemærker, at han ofte er blevet italesat af lokalbefolkningen, der ikke mener, at Hedeselskabet har ageret tidsnok i at tale deres interesse.¹⁵⁸ Sluttelig udvider Nielsen i disse breve vores forståelsesramme af beslutningsprocessen bag anlægget af jernbanen. Hvor beslutningsprocessen for Thestrup slutter med lovvedtagelsen i juni, fortsætter den i hvert fald et halvt år længere for Bertel Nielsen. Hvorfor Nielsen, en person der umiddelbart har et relativt godt kendskab til den politiske proces, tror på og arbejder for en ændring af loven af 16. juni, kan ikke forklares på baggrund af konteksten. Derimod antyder Nielsens udlægning, at processen var mere omfattende, end den hidtidig har været fremlagt.

I alt er fire breve bevaret fra 1880, hvoraf tre er af ren økonomisk art. I det fjerde brev ses det, at Nielsen året forinden er blevet oplyst af Pontoppidan om, at han senest 1. april 1880 vil blive opsagt fra samme dato året efter. Nielsen kommenterer ikke på dette forhold, men

---

¹⁵⁷Thestrup (1997), 273-6.

¹⁵⁸BN, 26.11.1879.

anmoder blot Dalgas om ikke at blive stævnet, da han er villig til at underskrive sin egen opsigelse.¹⁵⁹

I 1881, Nielsens sidste år på Høgildgaard, er kun et enkelt brev bevaret i Hedeselskabets arkiv. Brevet er dateret d. 30. marts og er dermed sendt to dage inden opsigelsen. Nielsen bemærker indledningsvist, at han har grund til at tro, at han ikke bærer et godt ry for sit arbejde på Høgildgaard. Han skriver, at han føler sig: *"i meget høi grad Miskjændt for min Virksomhed og Gjerning som Plantør paa Høgildgaard"*. Dette ry omhandler antageligvis hans økonomiske arbejde, idet han bruger hovedparten af brevet på at redegøre for denne type forhold. Han erkender, at han ikke altid har fulgt de fastsatte budgetter, men skriver, at han blot har rokeret penge rundt mellem poster, der var over- og underbudgetterede. Han skønner, at beløbet, han potentielt skylder, på denne bekostning er på 130 kr., men påpeger samtidig, at denne fejl aldrig har haft til hensigt at: *"skade Generalkonsul Pontoppidan"*. Nielsen slutter brevet med at takke Dalgas for deres samarbejde gennem 25 år, og hermed slutter også Nielsens korrespondance i Hedeselskabets arkiv.

Nielsen som plantør og forpagter

Bertel Nielsen besad stillingen som forpagter på Høgildgaard og plantør på de tillæggende plantningsarealer i perioden fra 1. april 1868 til 1. april 1881. Han var med fra Hedeselskabets midlertidige opkøb af gården i 1868 til den senere afklaring samme år om at beholde gården i selskabets varetægt. Han oplevede Hendrik Pontoppidans opkøb af Søndre Høgildgaard i 1871 og dennes opkøb af Nordre Høgildgaard i 1874. Han var inde over arbejdet på de tre nærliggende plantager Birkebæk (1872), Harreskov (1873) og Holt (1873), hvoraf de to førstnævnte skulle komme til at matche Høgildgaard blandt de største i Hedeselskabet. Omstændighederne alene tegner derfor indtrykket af en plantør, der var dygtig i sit job, idet han beholdt det trods en række ejerskifter, samt et hastigt udviklende lokalmiljø. Nielsens brevkorrespondance med Dalgas nuancerer dog denne fortælling.

Som nævnt beskriver Fridlev Skrubbeltrang, at Bertel Nielsen var Dalgas' kandidat til posten som forpagter og plantør på Høgildgaard.¹⁶⁰ Dette underbygges af Nielsen selv, idet han d. 24.

---

¹⁵⁹BN, 17.3.1780.

¹⁶⁰Skrubbeltrang (1966), 192-3.

februar 1868 skrev, at: "*Paa disse Betingelser ville jeg meget gjerne have Pladsen [men] skulle et andet Intresentskab overtage Gaarden kommer jeg vel neppe i Betrakning med mindre det kunne skee ved at deres Velbaarenhed ville anbefale mig*".¹⁶¹ Hvad Skrubbeltrang dog ikke bemærker, er, at selve det at ansætte en plantør på dette tidspunkt var usædvanligt og formentlig har været unikt for Høgildgaard. Blot to andre plantager fra dette tidlige tidspunkt er beskrevet, nemlig Houborg plantage fra 1866 og Stilde plantage fra 1868, og begge har de tilfælles, at fastansættelsen af en plantør ikke skete på dette tidlige tidspunkt. Om Houborg plantage, der var den første anlagt under Hedeselskabet, skriver Harald Skodshøj, at skovrider Niels Fritz fra 1876 overtog det daglige regnskab for plantagen, inden man i midten af 1877 ansætter plantagens første plantør. I de første ti år af plantagens eksistens havde det daglige ansvar i stedet primært været taget af bestyrelsens formand, Johan Christoffer Sørensen, som formåede at beplante to tredjedele af arealet, trods han i 1870 flyttede til den nærliggende by Fåborg og her kom til at lægge en betydelig del af sit engagement i plantningsagen. Selvom Skodshøj desværre generelt er uklar i beskrivelsen af Houborgs første år, gives overordnet indtrykket af en plantage, der har været anlagt på en frivillig, kontingent indsats. Om Stilde plantage, der også er blevet undersøgt af Har. Skodshøj, ved vi endnu mindre. Den primære årsag er, at plantagen ikke oprindeligt var underlagt Hedeselskabet, idet den var grundlagt af det konkurrerende Actieselskabet for Jydske Heders Beplantning, hvorfor årene under dette selskab kun er sparsomt beskrevet i kilderne. På trods af det sparsomme materiale konkluderer Skodshøj dog, at det meget sandsynligt er allerede nævnte Niels Fritz, der varetager den daglige beplantning i de første år. Dette job er dog blot et af flere, han varetager i denne periode, hvorfor det må antages, at han kun har været løst tilknyttet denne plantage. At disse forskelle gør sig gældende, er ikke nødvendigvis overraskende, omend værd at bemærke. Med et samlet areal omkring hhv. 700 tdl. og 400 tdl. var hverken Houborg eller Stilde i nærheden af Høgildgaards næsten 1500 tdl., samtidig med, at begge blev anlagt på baggrund af et aktieselskab.¹⁶² Dette har på den ene side betydet, at arbejdsmængden har været mindre på de to plantager, samtidig med, at ejerskabet har betydet en anderledes organisation af plantagearbejdet. Yderligere har det talt imod fastansættelser på Stilde plantage, at aktieselskabet tidligt oplevede økonomiske problemer, hvilket dels var et resultat af manglende opbakning i lokalbefolkningen, dels tilbagesættelsen af anlægsarbejdet ved en brand i 1875.¹⁶³ Det er desværre uklart, i hvilket omfang disse forhold har spillet ind på den

---

¹⁶¹BN, 24.2.1868.

¹⁶²Det danske Hedeselskab (1901).

¹⁶³Skodshøj (1961), 42-9.

præcise arbejdsgang på de to plantager, men ikke desto mindre er det med til at illustrere, at Bertel Nielsen på Høgildgaard var i særegen position.

At Høgildgaard indtog en speciel rolle i Hedeselskabet ved vi med betydelig sikkerhed. Ikke blot illustreres det gennem de tidlige ejerforhold, samt placeringen og størrelsen af plantagen, men også Jørgen Pontoppidan giver udtryk for dette i sin artikel om Høgildgaard. I denne beskriver han, hvordan: "*Hedeselskabet betragtede ejendommene Høgildgaard, Birkebæk og Hesselvig som udstrakte forsøgsmarker*", hvilket går et langt stykke i at forklare den umiddelbare ansættelse af en plantør ved overtagelsen af gården.¹⁶⁴ At Høgildgaard havde en betydelig vægt i datiden ses dog også tydeligt i den løn, der blev udbetalt Nielsen undervejs ansættelsen. Hvad han præcist fik udbetalt, er ikke tydeligt i læsningen af hans breve, men der er grund til at tro, at beløbet indledningsvist var 100 rigsdaler om året, samt at dette nogle år senere var steget til 400 rigsdaler.¹⁶⁵ Til sammenligning blev der budgetteret med en indledende løn for Houborgs plantør på 100 kr. årligt, hvilket i 1878 dog blev til 25 kr. månedligt.¹⁶⁶ På St. Hjøllund plantage var lønnen ved den første ansættelse i midten af 1880erne 400 kr. årligt. Med 2 kr. til en rigsdaler, var lønnen på Høgildgaard på sit højeste dermed hhv. fire gange og dobbelt så høj som på Houborg og St. Hjøllund.

Det at udbetale en fast løn til en plantør var dog i sig selv ikke nogen givet ordning. Hos Houborg plantage kom dette aspekt først med ved en tillægsbestemmelse i det daværende budget, idet budgettet oprindeligt var udformet sådan, at plantøren var timelønnet i sit arbejde i plantagen.¹⁶⁷ På Utoft plantage, anlagt i 1892, blev den første plantør ansat i 1893, hos hvilken plantørkontrakten ingen løn angav, idet plantøren i stedet måtte tjene sin indkomst gennem arbejder i planteskolen, samt ved dyrkning og drift af de tillæggende tjenestejorde.¹⁶⁸ Med to forbehold in mente, nemlig Utofts sene anlægsår og dens status som grossererplantage, er det relevant at gå lidt i dybden med plantørkontrakten herfra, idet de mange plantørkontrakter under hvilken Bertel Nielsen på Høgildgaard arbejdede, ikke er umiddelbart tilgængelige.¹⁶⁹ I mangel på disse kan plantørkontrakten fra Utoft give et indtryk af de forhold, under hvilke plantører i datiden udførte deres arbejde.¹⁷⁰

---

¹⁶⁴Pontoppidan (2003), 178.

¹⁶⁵BN, 24.1.1869, 10.1.1876.

¹⁶⁶Skodshøj (1966), 60, 65.

¹⁶⁷Ibid., 60.

¹⁶⁸Børgesen (1984), 40.

¹⁶⁹Det er uvist om kontrakterne findes i et evt. arkiv på Høgildgaard.

¹⁷⁰Børgesen (1984), 38-40.

I aftalen, underskrevet af hhv. ejer og plantør, findes otte paragraffer, hvoraf seks er relevante her. I den første angives en mængde tjenestejord, hvilken står til fri afbenyttelse for plantøren, mens det angives, at plantøren forpligter sig på årligt at levere fem læs gødning til ejerens have og planteskole. I anden paragraf angives det, at gården overtages efter synsforretning, og at den skal afleveres i samme stand, slid fraregnet. Derudover bemærkes det at tjenestejordene skal leve op til en række krav defineret af den stand, den blev overtaget i. Paragraf fire angiver ydelsen af et lån på 1000 kr. fra ejeren til plantøren imod en længere tilbagebetalingsperiode, hvilket i effekt har været et stort tilskud til startkapitalen i driften af gården. Paragraf fem omhandler driften af gården, hvor det angives, at plantøren har ansvaret for at sikre udførelsen af det daglige arbejde, samt holde bogføring og lave evt. nødvendige opmålinger i plantagen. Paragraf syv angiver, at plantagen er underlagt Hedeselskabet, hvorfor plantøren er forpligtiget til at rette sig efter anvisninger herfra, inden paragraf otte angiver en almindelig opsigelsesret på et halvt år, samt ved beviselig mislighold, opsigelse uden varsel.

I forhold til Nielsens økonomiske situation på Høgildgaard er det specielt interessant at fokusere på den tilliggende tjenestejord, samt hans bogføring. Grunden er, at Nielsen for det første gentagne gange giver udtryk for problemer med at opretholde et overskud på Høgildgaard. Det ses første gang i 1868, da han den 2. september skriver følgende: *"Jeg kan ikke nægte at Jeg er noget forknytt ved Tanken herom, ti Jeg havde gjort mig Hob om naar Avlen kom i Huus da ville Jeg let kunne hjælpe mig igjennem med mine Indtægter af Gage og Pengløn men det er nu klar for mig at der for at leve og drive Gaarden godt vil fra nu til næste Høst medgaa mindst ligesaameget som der er gaaed for mig hidtil"*.¹⁷¹ Et par år senere, d. 6. april 1870 skriver han igen: *"da jeg siden December ikke har havt nogen Indtægter og har maattet kjøbe Korn og Foder for over 200^d foruden de mange andre Udgifter der er nødvendig for at leve og til Gaardens Drift, er Jeg desvære ikke allene blottet for Penge men har desuden maattet gjøre Gjeld"*.¹⁷² I begge tilfælde munder brevene ud i ønsket om udbetalingen af et lån for at dække det midlertidige underskud, men syv år senere giver Nielsen tydeligt udtryk for, at dette ikke blot var et midlertidigt forhold. I slutningen af juli 1877 beskriver Nielsen den generelle situation på Høgildgaard efter endnu engang at have problemer med indtægterne: *" Jeg kan ved samme Leilighed ikke unlade at gjøre Kaptanien opmærksom paa at der iaar virkelig er et meget Stræng Aar for mig hvilket jeg er vis paa Kaptainen godt kan forstaa naar*

---

¹⁷¹BN, 2.8.1868.

¹⁷²BN, 6.4.1870.

de vil tænke derpaa, en saadan Gaar som Høgildgaard giver aldrig selv i gode Aaringer noget synderlig Overskud fra Driftens Omkostninger, og i et saadan Aar som det siste kan den ikke nær føde sig selv og sin Drift, og jeg er saaledes henvist ikke allene at leve af min lille Løn men ogsaa at hjælpe Gaarden, dette er jo umulig og Følgen bliver enten at gjøre Gjæld eller lægge til af den private Formue".¹⁷³ Nielsens løsning dette år var salget af et nærliggende jordlod til Hendrik Pontopiddan, hvilket blot illustrerer det for ham nødvendige i at trække på den opsparede kapital. Uanset de præcise vilkår, under hvilke han forpagtede gården og drev plantagen, er det tydeligt, at tjenestejorden i sig selv ikke kunne opretholde hans levevis på Høgildgaard, og at lønnen, samt andre godtgørelser, var essentielle som ekstra indtægt. Netop denne situation, i hvilken Nielsen potentielt har haft økonomiske problemer, fører dog videre til hans bogføring. I varierende omfang er det klart, at Nielsen ad flere omgange oplever kritik heromkring. Indledningsvist er der blot mindre tegn på, at det er tilfældet, som da han i marts 1869 skriver, at: *"Ligeledes bør jeg nok sige at det altid har været mig imod at ødsle med betroed Penge"*, samt i juni samme år, at: *"Jeg kan bevise at jeg har prøvet paa alle mulige Maader for at fae det udført, saa billig som mulig, ved saadanne Tanker beroliger jeg mig og skal nu i denne Uge gennemgaa alle Arbeider og søge at gjøre det saa anskuelig som mulig for Captanien"*.¹⁷⁴ Lignende antydninger ses i 1870, da han erklærer sig skuffet over et tilsyneladende overforbrug i planteskolen, samt i 1872, da han i en officiel skrivelse tilstår, at alt arbejde er udført efter den gældende licitation.¹⁷⁵ Andre gange kommer anklagen dog også direkte til udtryk i Nielsens forsvar for sig selv: *"Hvorledes Captainen kan (tvivle) paa af Arbeiderne virkelig er udført eller tro at jeg fordrer Betaling meer end 1 Gang forstaer jeg ikke"*.¹⁷⁶ Ved hans opsigelse er det tydeligt, at Nielsen opfatter den økonomiske mistillid som den primære årsag: *"Da der som Her Obstlieutenanten godt ved er givet mig Anledning til at tro mig i en meget høi grad Miskjændt for min Virksomhed og Gjerning som Plantør paa Høgildgaard har jeg siden dette blev mig bekjendt nøie undersøgt og gennemgaaed alt hvad jeg som Plantør har havt med at gjøre"*.¹⁷⁷ Nielsen rapporterer i samme brev, at de eneste uoverensstemmelser, han fandt i økonomien på Høgildgaard, var resultatet af underbudgetterede poster, hvilke han havde dækket gennem bevillinger fra poster, der var overbudgetterede. Uanset sandhedsværdien af denne forklaring, forklarer den blotte

---

¹⁷³BN, 26.7.1877.

¹⁷⁴BN, 5.3.1869, 4.6.1869.

¹⁷⁵BN, 10.4.1870, 2.1.1872.

¹⁷⁶BN, 20.12.1869. En lignende formulering ses tre år senere: *"Captainen gjør mig stor Uret dersom De tror at jeg bruger Selskabets Penge eller ønsker at have Penge liggende i Huuset flere end de nødvendige til at afholde udbetaling med"*, B. N., 19.2.1872.

¹⁷⁷BN, 30.3.1881.

eksistens af disse anklager dog i høj grad, hvorfor Nielsen ofte søgte Dalgas' bekræftelse i økonomiske forhold, samt hans konstante fokus på at have udført arbejdet billigst muligt.

Spørgsmålet trænger sig derfor på, om Nielsen primært besad sin stilling på Høgildgaard i den lange årrække som resultat af Dalgas' indflydelse. For at vurdere denne påstand er det værd at redegøre for Fridlev Skrubbeltrangs beskrivelse af medarbejderforholdene i Hedeselskabets indledende år. I *Det indvundne Danmark* beskriver han, at Dalgas til at starte med typisk måtte tage til takke med de forhåndenværende funktionærer, hvilket fortsat gjorde sig gældende, efter at Hedeselskabet ekspanderede, idet det stadig var problematisk at finde kvalificeret arbejdskraft. Når en person var blevet ansat, var Dalgas dog både anerkendende, forsonende og overbærende i tilfælde af fejl. Uorden i regnskaberne var ikke en afskedigelsesgrund, med mindre det gentog sig. Først da selskabet i 1878 frygtede en nedgang i indtægterne, blev der indført en fast praksis om månedlig revision og kasseeftersyn hver anden måned. Endelig bemærker Skrubbeltrang, at Dalgas hverken brød sig om vægelsind eller ligegyldigt skriverseri, samt at det ikke var unormalt, at skovrider blev pålagt lønhalvering, hvis assistenterne udførte et fint, selvstændigt arbejde.¹⁷⁸ Selvom disse beskrivelser peger i forskellige retninger, er de alle af relevans for Nielsen og hans job på Høgildgaard.

Som beskrevet er det klart, at Nielsen var Dalgas' foretrukne mand til stillingen som forpagter og plantør på Høgildgaard. Det er dog ikke klart hvorfor. Intet tyder på, at Nielsen tidligere i sin karriere havde besat en stilling i forbindelse med plantningsarbejde, mens der omvendt er eksempler der tyder på det modsatte. Om en tidlig plantning skriver han, at: "*jeg jo var noget ukjendt med Saaning Udprikling m m [...] og nøiedes med at see til deels for Ordens skyld deels for at lære*".¹⁷⁹ Vi ved dog ganske sikkert, at Dalgas kendte Nielsen allerede i 1856, og kendskabet til begges karriere i vejvæsnet i Viborg Amt, betyder, at det er ganske sikkert, at det er her, de lærte hinanden at kende.¹⁸⁰ Disse pointer, i kombination med Skrubbeltrangs bemærkning om den manglende kvalificerede arbejdsstyrke i Hedeselskabets indledende år, antyder, at Nielsen først og fremmest blev ansat som resultat af hans lange bekendtskab med Dalgas. Her er det også meget tænkeligt, at hans erfaring fra vejvæsnet har spillet en vigtig rolle, idet Hedeselskabet tidligt var forventede at engagere sig i denne type projekter.

---

¹⁷⁸Skrubbeltrang (1966), 223-5. Månedlige økonomiske indberetninger beskrives som værende fast praksis på Hedeselskabets plantager i 1880, *Ibid.*, 270-1.

¹⁷⁹BN, udateret.

¹⁸⁰Nielsen angiver i 1874, 1876 og 1881 at han har kendt Dalgas i hhv. 18, 20 og 25 år, BN, 16.2.1874, 10.1.1876, 30.3.1881.

De tre resterende af Skrubbeltrangs fremlagte pointer er alle værd at kommentere på ift. Nielsen. Som tidligere beskrevet var en månedlig indrapportering allerede påbegyndt i 1875, og denne var i store træk fuldt implementeret på Høgildgaard året efter, idet der dette år blev indsendt budgetter for alle måneder på nær juli og august. Hvorvidt dette er et resultat af de problemer, der tidligere var oplevet med Nielsens økonomiske forhold, eller om det skyldes Høgildgaards anderledes position i Hedeselskabet, er uklart, men det er bemærkelsesværdigt, at denne praksis er påbegyndt tre år, før Skrubbeltrang angiver, at det sker for resten af selskabet.¹⁸¹ I denne forbindelse er det samtidig interessant, at Nielsen i slutningen af 1875 tilsyneladende oplever at blive halveret i sin løn for arbejdet i Hedeselskabet. Han skriver følgende i et brev til Dalgas: *"Jeg tænker at Captainen vil forstaa at jeg ikke uden Ængstelse for Fremtiden kan seepaa at min hidtil havde Løn eller contante Indtægt nedfælles fra 500rd til 300rd"*, samt senere, at han: *"troede at Jeg ønskedes fjærnet fra Høgildgaard, udenat De ligefrem ville sige mig op"*. Hvorvidt Dalgas har stået imellem Nielsen og en afskedigelse kan ikke konkluderes fra dette kildegrundlag, men det er under alle omstændigheder bemærkelsesværdigt, at plantøren er blevet udsat for en type handling, Skrubbeltrang eksplicit beskriver som værende brugt mod ansatte, der ikke længere udførte et nødvendigt job. Sidstnævnte brev er yderligere interessant, idet det er at opfatte som et af de bedste eksempler på det, der i Skrubbeltrangs optik må defineres som udtryk for 'vægelsind'. I Nielsens brevkorrespondance var dette breve, i hvilke han udtrykte dybt personlige følelser omkring sin situation på Høgildgaard, og selvom de mest personlige alt andet lige var sjældne, optræder den samme implicite tillid i mange af hans breve. Uanset om disse breve kan tolkes som bevis for et specielt forhold mellem Dalgas og Nielsen, kan de som minimum illustrere, at forholdet for Nielsen var specielt. Blandt de simple eksempler er et brev, i hvilket Nielsen skriver, at: *"Jeg ved Captanien vil mit Vel"*, samt et andet, i hvilket han placerer sine fulde tillid til, at Dalgas har søgt den, for Nielsen, bedste mulige plantørkontrakt: *"Nu sender jeg Kontrakten tilbage og venter saalænge indtil Captainen sender mig een til Underskrift og den underskriver jeg i den Tro at den er for mig saagod som den kan blive"*.¹⁸² Af samme type er et brev, i hvilket han i forbindelse med mundtlige aftaler, beskriver, at: *"Captainens Ord har altid været mig nok"*, eller da han tidligt erklærer, at: *"Jeg er nu engang bleven vandt til at skulle høre Captaniens Mening i alle mine Omstendigheder, og Jeg har heller ingen anden at beraade"*

---

¹⁸¹Det er usikkert, om denne praksis fortsatte de følgende år. Faldet i afrapporteringer falder sammen med faldet i bevarede breve, hvilket potentielt forklarer, at den ikke optræder konsistent i disse år.

¹⁸²BN, 8.9.1868, 26.2.1869.

mig med".¹⁸³ Enkeltvis bærer disse erklæringer kun lille vægt, men ovenstående eksempler er blot få af mange, og kombineret med de to breve af hhv. 5. januar 1872 og 10. januar 1876 illustrerer de Nielsens komplicerede forhold til Dalgas. Af disse to breve kendes baggrunden for det førstnævnte ikke, mens sidstnævnte er skrevet som reaktion på den tidligere omtalte lønudsættelse. Første brev slutter bl.a. med følgende ord: "*Kjære Captain Dalgas glem det ubehagelige ved Deres siste Nærværelse her, det har hver Dag og hver Nat siden gjort mig saa hjertelig ont, Jeg kan ikke arbeide med den tidligere Lyst og Glæde naar jeg hver Øieblik tænker mig staaende i et ugunstig Forhold til min (unskyld at jeg lader Hjertet tale) inderlig elskede Captain Dalgas*".¹⁸⁴ I andet brev, der allerede kort er citeret, står følgende: "*Disse Omstændigheder og den Tanke har i de siste Tider gjort mig inderlig ont, jeg maa tilstaa at Jeg var nærvædet at tabe baade Lyst og Mod og den gode Tanke Jeg hidtil har næret for min kjære Captain Dalgas, og ved dette Tab følte jeg at den inderlige Lyst til og levende Interesse Jeg altid har havt til Plantningen ogsaa ville lide et stor Knæk, og af samme Tanke opstod den sygelige Ide hos mig rent at forlade det hele, ogsaa Grundet paa at Jeg syntes at skjønne at have tabt i Agtelse og Værd, og troede at Jeg ønskedes fjærnet fra Høgildgaard, udenat De ligefrem ville sige mig op, og at en saadan Indbildning smærtede mig og gjorde mig noget bedrøvet [...] Jeg tog mig da selv alvorlig i Skole og ved saadanne alvorlige Spørgsmaale tager jeg altid vor Herre med paa Raad, og jeg kom til den Erkjændelse at jeg ikke havde Grund til at have nogen anden Mening om Captainen end den jeg altid har havt, og ikke endnu ville tro andet end Captain ogsaa ved denne Leilighed havde gjort for mig hvad de kunne, og jeg tog den faste Beslutning med det nye Aar i vor Herres Navn at begynde et nyt og kraftig Liv, med det Formaal for Øie at gjøre min yderste Flid i alt hvad der blev mig betroed*".¹⁸⁵ Slutteligt er det værd at påpege, at den tillid, der her fremlægges til Dalgas, ikke blot understøtter Dalgas' rolle i ansættelsen af Nielsen som plantør, men at et enkelt brev også indikerer, at forholdet mellem Nielsen og Hendrik Pontoppidan ikke nødvendigvis var godt. D. 26. juli 1877 skriver Nielsen følgende: *jeg beder dem [...] hvis Leiligheden nogenlunde kunne byde sig at tale et godt Ord for mig hos Pontoppidan, jeg synes altid at være vis paa at hvis Pontoppidan virkelig forstod hvorledes jeg var stillet tror jeg det blev bedre, jeg vil nødig tale til ham derom dette har jeg kun gjort en Gang og da havde jeg en Fornemelse af, at han torede jeg var ret godt stillet*".¹⁸⁶ I denne beskrivelse ligger en implicit mistillid fra Nielsens side til, at Pontoppidan kan eller vil forstå

---

¹⁸³BN, 7.9.1868, 16.2.1874.

¹⁸⁴BN, 5.1.1872.

¹⁸⁵BN, 10.1.1876.

¹⁸⁶BN, 26.7.1877.

hans basale livssituation på Høgildgaard. At denne type mistillid mellem ejer og plantør kan have spillet en vigtig rolle ift. den daglige drift af gården, kan virke indlysende, og det er da også understøttet af litteraturen på området. Om den første plantør på plantagerne i hhv. Utoft og Fromsøier er det beskrevet, at disse ikke blot havde et godt forhold til plantagens ejer, men også, hvordan dette var essentielt for plantagens udvikling.¹⁸⁷ På baggrund af dette ene brev er det svært at konkludere noget omkring forholdet mellem Nielsen og Pontoppidan, samt hvilken konsekvens dette har haft for gårdens daglige drift. Ikke desto mindre er det værd at notere sig, at Nielsen blev ansat, før Pontoppidan opkøbte Høgildgaard, samt at brevkorrespondancen tyder på, at der større tillid fra Nielsen til Dalgas end til Pontoppidan.¹⁸⁸

Afslutningsvis er det værd at citere Alfred Pontoppidan, Hendrik Pontoppidans søn. Han beskriver, at hans far i 1881, samme år Nielsen bliver opsagt, overdrog gården til ham, trods hans alder af blot 20 år. Om denne beslutning har han skrevet følgende: *"Grunden til ejendommens overdragelse var den, at min fader var kommen i strid med oberstløjnant Dalgas som den, der nærmest havde med plantagen at gøre. Den stod nemlig under Hedeselskabets overopsyn, og det blev den ved med. Jeg kom altså til at stå som mellemlid mellem de stridende parter [...] Oberstløjnant Dalgas og min fader blev efter to års forløb atter forsonede, og jeg havde den fornøjelse, at de resten af deres liv var de bedste venner"*.¹⁸⁹ Det er svært at sige præcist, hvordan uoverensstemmelsen spillede ind på Nielsens stilling på Høgildgaard, men det tidlige sammenfald antyder kraftigt, at Nielsens skæbne blev besejlet med Pontoppidans beslutning om at overdrage Alfred gården i 1881. Enten opfattede Pontoppidan ejerskiftet som en passende mulighed for at indsætte en bedre kvalificeret plantør på Høgildgaard, eller også blev Nielsen opsagt alene som resultat af striden med Dalgas. Med henblik på Nielsens beviselige problemer på Høgildgaard på den ene side, samt hans umiddelbart bedre forhold til Dalgas på den anden, er det svært at sige, hvilken forklaring der er mest sandsynlig.¹⁹⁰

---

¹⁸⁷Børgesen (1984), 41-3; Selmer (1993), 41-3.

¹⁸⁸Antallet af breve falder betydeligt efter 1875. En forklaring er, at Nielsen ved salget af Nordre Høgildgaard i 1874 begynder at sende breve direkte til Pontoppidan. Dette er ikke undersøgt, men er det tilfældet, er det et stærkt argument imod det fremlagte narrativ.

¹⁸⁹Pontoppidan (2003), 187.

¹⁹⁰Flere af brevene bærer kommentarer fra modtageren. Kommentarerne blev fravalgt som kildemateriale af funktionelle årsager, men kan antageligvis enten understøtte eller afvise den fremlagte teori.

Nielsen om arbejdsstyrken

I den tidligere omtalte plantørkontrakt fra Utoft findes tre forhold, som i store træk direkte kan overføres til arbejdet på Høgildgaard. Det første var leveringen af gødning til plantningsarbejde, hvilket på Høgildgaard, specielt de første år, kom til udtryk gennem søgningen og leveringen af mergel. Det andet forhold var tilsynet med det daglige arbejde på plantagen og i planteskolen, sådan som dette lagde sig til den produktion, der forventedes ydet til ejerens fortjeneste. På Høgildgaard kom dette til udtryk i rapporteringer om arbejdsgang, arbejdsplaner og arbejdsfolk, hvoraf fokus primært er på sidstnævnte i dette afsnit, idet den almindelige arbejdsmand er stærkt underrepræsenteret i den nuværende litteratur. En undersøgelse af de plantningshistoriske forhold er ikke formålet med denne opgave, og viden herom kan generelt findes i den allerede eksisterende litteratur. Det sidste forhold, der direkte kan overføres fra Utoft til Høgildgaard, er underlægningen af plantagens tilsyn hos Hedeselskabet. Dette forhold er dog på sin vis irrelevant, idet Høgildgaard som nævnt indledningsvist var delvist ejet af Hedeselskabet selv, hvorfor tilsynet herfra har været af en naturlig karakter. Dette forhold vil ikke blive yderligere undersøgt, end det er sket i foregående afsnit.

Trods det, at datidens plantør som den daglige leder spillede en central rolle i 1800-tallets plantager, er disse og deres job kun i begrænset omfang beskrevet i den hidtidige litteratur. Dette gælder både beskrivelser, hvor fokus er på plantørens opgaver som de forventedes udført i henhold til en given plantørkontrakt, samt de beskrivelser, der bredt søger at undersøge konsekvenserne af plantørens arbejdsgang for arbejdets implicerede parter. Sidstnævnte type undersøgelser er flest i den nuværende litteratur, men i disse spiller plantøren sjældent andet end en minimal rolle, idet denne opfattedes som blot endnu en aktør i plantagens drift. I den førstnævnte kategori findes der, udover plantørkontrakten fra Utoft, blot en enkelt, kort beskrivelse af plantørens arbejdsopgaver i den nuværende litteratur. Denne er lavet af Jørgen Selmer i hans bog om Fromsseier plantage. Selmer skriver, at plantøren frem for alt var bindeleddet mellem ejer og arbejdsfolk. Plantøren gav ordre om plantningsarbejde og fældningsarbejde, ligesom han om nødvendigt ledte arbejdet. Plantøren forestod udbetalingen af løn, og han stod for anskaffelsen af materialer og større redskaber til brug i arbejdet. Yderligere stod han for afsætningen af produkter fra planteskolen og plantagen, samt for det administrative arbejde, herunder bogføring, samt, i fællesskab med Hedeselskabets lokale skovrider, budgetplanlægningen.¹⁹¹ Flere af disse aspekter er beskrevet

---

¹⁹¹Selmer (1993), 46-7.

i den kronologiske oversigt, og en dybere redegørelse vil ikke blive lavet. Blot kan det konstateres, at Nielsens arbejde set over hele perioden har berørt alle de af Selmer beskrevne punkter.

Som nævnt er det svært at finde konkrete oplysninger om de sociale aspekter af plantningsarbejdet på datidens plantager, men en række udgivelser kan dog i kombination skaffe et overfladisk overblik. Fra St. Hjøllund ved vi, at en dagløn i løbet af 1880'erne lå på 1,80 kr., mens arbejdsfolkene det første år i Houborg plantage blev betalt 2 rigsdaler for gravningen af 1000 plantehuller.¹⁹² Fra Houborg ved vi samtidig, at arbejdsfolkene på dette tidspunkt bestod af 5 eller 6 mand, at disse levede på egen kost, samt at flere typisk var rejst til plantagen fra områder uden for plantagens nære opland.¹⁹³ Fra Fromsseier, St. Hjøllund og Stilde kan vi yderligere nuancere beskrivelsen af antallet af arbejdsfolk. På Fromsseier beskrives det, at denne plantage beskæftigede fire ansatte fast i sommerperioden, samt tyve løst i vinterperioden.¹⁹⁴ Det sidste tal understøttes af beskrivelserne fra St. Hjøllund og Stilde, idet førstnævnte på et ikke nærmere defineret tidspunkt beskæftigede mellem 15 og 20 mand, mens sidstnævnte beskæftigede 18 mand, kvinder og børn i 1869.¹⁹⁵ I beskrivelsen af Houborg plantage bliver vi yderligere bekendt med, at den første faste løn, der udbetales, ligger på 3 mark, 4 skilling dagligt om vinteren og 4 mark dagligt om sommeren. Dette var i midten af 1870'erne.¹⁹⁶ Modsat Houborg bliver det beskrevet om Stilde plantage, at denne beskæftigede egnens egne folk.¹⁹⁷ I *Hedens hemmeligheder* bemærker Peter Henningsen at kun få kvinder og børn var at finde i ansættelse på plantagerne, og afslutningsvis bliver der i beskrivelserne af St. Hjøllund og Utoft plantage beskrevet problemer med de lokale håndværkere.¹⁹⁸ Plantørboligen på St. Hjøllund plantage blev forsinket efter gentagne problemer med områdets håndværkere, mens grosserer Børgesen på Utoft plantage beskrev, at: "*som sædvanligt kom håndværkerne bagefter*" ved bygningen af stedets stuehus.¹⁹⁹

Netop håndværkerne gav Nielsen hans første oplevelser med den ustabile arbejdsstyrke, der på mange måder kendetegnede hans tid på Høgildgaard. Allerede en måned efter hans ansættelse beskriver han, hvordan det er næsten umuligt at opdrive både murer og tømrer til

---

¹⁹²Kousgaard (2000), 43; Skodshøj (1966), 48.

¹⁹³Skodshøj (1966), 48.

¹⁹⁴Selmer (1993), 46.

¹⁹⁵Kousgaard (2000), 54; Skodshøj (1961), 29-30. For plantagerne Grindsted, Hjøllund Søgaard og Påbøl angiver Henningsen besætninger mellem 17 og 26 mand i løbet af 1890'erne, Henningsen (1995), 344.

¹⁹⁶Skodshøj (1966), 56.

¹⁹⁷Skodshøj (1961), 44.

¹⁹⁸Henningsen (1995), 344.

¹⁹⁹Kousgaard (2000), 42; Børgesen (1984), 13.

reparation af gården, inden han to måneder senere beklager sig over, at de lover deres ankomst for blot at udeblive fra arbejdet.²⁰⁰ Trods det, at han ikke nævner problemstillingen igen før 1874, er det ikke ensbetydende med, at den er forsvundet. Dette år bemærker han således, at murerne både kræver en høj arbejds løn, og at der generelt er mangel på håndværkere. Da der ikke kendes til større økonomiske konjunkturændringer i området i den her undersøgte periode, er der ingen grund til at antage, at problemstillingens periodiske optræden i denne korrespondance er et udtryk for, at problemstillingen selv var af en midlertidig karakter. Da vi i stedet ved, at dette område var inde i en kraftig bebyggelsesmæssig udvikling, er det i stedet mere sandsynligt, at Nielsen her beskriver en problemstilling af mere stabil karakter.²⁰¹

At Høgildgaard var en del af en lignende udvikling, kommer til udtryk i Nielsens oplevelser med arbejdsstyrken på gården. I korrespondancen kan vi se en konstant udvikling imod en stabil arbejdsstyrke, idet de første år bærer præg af gentagne beklagelser over manglende arbejdskraft, hvorimod de senere år bærer præg af beskrivelser, hvor det modsatte er tilfældet. En simpel læsning af Nielsens breve kunne indikere, at denne udvikling alene skyldtes en lokal befolkningstilvækst, hvorved arbejdsstyrken med tiden tiltog i størrelse og resulterede i nemmere tilgængelig arbejdsstyrke i plantagen og på gården. Tre breve fra hhv. 1868, 1869 og 1872 kan illustrere denne pointe. I 1868 skriver Nielsen først, at: *"Eggen er saa tynd Befolket og Arbejdskraften meget ringe"*.²⁰² Året efter skriver han i lignende stil, at: *"her er altid Mangel paa Arbejdsfolk"*.²⁰³ Slutteligt, i 1872, skriver han, at: *"jeg har ingensinde havt saa stor Mangel for Folk som nu i denne Tid"*.²⁰⁴ Selvom denne udlægning ikke kan afvises som en del af forklaringen, idet det sydvestlige Jylland fra 1860 til 1880 oplevede områdets næststørste vækstrater i det 19. århundrede, er Nielsen selv med til at nuancere denne forklaring.²⁰⁵ I et brev fra januar 1869 fremlægger han sine tanker om de bagvedliggende årsager, samt fremlægger en række løsningsforslag til at afhjælpe problemstillingen. Hans forklaring på, hvorfor han har problemer med at ansætte folk, er først og fremmest, at den lokale befolkning ikke har interesse i at arbejde i plantagen, idet de har nok gøre på egne jorde. Dette er, som han skriver, normalt ikke tilfældet, idet arbejdsfolkene ved lignende projekter andre steder i landet normalt er lokale husmænd eller indsiddere, der har mulighed for at

---

²⁰⁰BN, 26.4.1868.

²⁰¹Møller (1990), 109.

²⁰²BN, 26.4.1868.

²⁰³BN, 27.2.1869.

²⁰⁴BN, 26.9.1872. Fem breve har lignende beskrivelser, BN, 26.2.1869, 5.3.1869, 17.3.1869, 25.8.1872, 19.9.72

²⁰⁵Danmarks Statistik (1905), 12.

skaffe sig forplejning hjemme. Forplejningen er essentiel, idet de tilrejsende, der søger job i området, enten ikke kan finde forplejning, eller hvis de kan, at denne forplejning koster mere end deres mulige løn i arbejdet. Resultatet bliver, at de forlader arbejdet igen: *"og fortæller vid og bred at der er intet at tjene og holder derved mange borte der ellers ville komme"*. For Nielsen var der to løsninger på denne problemstilling. På den korte bane ønskede han at have lagt en længere plantningsplan, mens han på den lange bane ønskede flere arbejderboliger på de nærliggende hedearealer.²⁰⁶ Hermed ender Nielsen med at illustrere den selv samme fortælling, han blev ansat til at afværge: At den jyske befolkningstilvækst måtte understøttes af dets midler til at subsidiere sig selv. Begge dele lykkedes antageligvis i større eller mindre grad for Bertel Nielsen. Han skriver i 1873, at: *"alle de Leiligheder jeg har ere besatte"*, samt i 1878, at gården ikke længere er i: *"hort Brug for Arbejdere"*.²⁰⁷ Også to breve fra hhv. 1873 og 1875 understøtter, at Nielsen generelt er mindre udfordret af arbejdsstyrken de senere år.²⁰⁸

At Høgildgaard oplevede denne udvikling, er dog ikke ensbetydende med, at arbejdet på gården ændrede sit sæsonbetonede præg. I stedet blev arbejdet sat i et organisatorisk system, i hvilket det blev annonceret tids nok til at finde arbejdsfolk, samtidig med at Høgildgaard og lokalområdet nu kunne skaffe forplejning til disse folk. Kombinationen af arbejderboliger på gården, samt Nielsens umiddelbare modstand mod gifte folk, som den kommer til udtryk i et brev af 2. marts 1875, kan antyde, at Høgildgaard tiltrak arbejdsfolk fra et større geografisk område.²⁰⁹ Dette understøttedes da også i et brev fra 1872, idet Nielsen her beskriver effekten af en udlicitation med følgende ord: *"[D]er var mødt mange Libhavere baade nær og langt fra"*.²¹⁰ Netop licitationer blev et vigtigt redskab for Nielsen til at tiltrække arbejdskraft, når tiden var nødvendig, hvilket samtidig tydeliggør arbejdets sæsonbetonede præg. Specielt tre breve fra 1872 og 1873 viser, hvordan licitationer var et helt essentielt redskab for udførelsen af arbejdet omkring Høgildgaard, idet Nielsen i alle tre giver udtryk for en mangel på arbejdsfolk, til trods for, at han i halvåret imellem har rapporteret om fuldt hus på gården.²¹¹ Omvendt understøttes teorien om, at arbejdskraften efter et par år generelt blev lettere tilgængelig for Nielsen, samt at arbejdets form stadig var sæsondefineret, af fire breve sendt i 1872. I alle disse beskriver Nielsen arbejdsfolk, for hvem der enten ikke umiddelbart er mere

---

²⁰⁶BN, 21.1.1869. Senere på året gentog Nielsen problemstillingen om opretholdelsen af en dagløn, BN, 5.4.1869.

²⁰⁷BN, 20.3.1873, 2.7.1878.

²⁰⁸BN, 12.12.1873, 27.5.1875.

²⁰⁹BN, 2.3.1875. I brevet skriver Nielsen: *"Jeg tvivler om at han er vel skikket [...] han er jo gift og har Familie, og er desuden vist ikke Arbejdsmand"*.

²¹⁰BN, 17.2.72.

²¹¹BN, 19.8.1872, 26.9.1872, 3.10.1873.

arbejde i den nærmeste fremtid, eller arbejdsfolk, for hvem konsekvensen af dette allerede er blevet, at de er rejst videre.²¹² Det er derfor sikkert, at Høgildgaard bragte en udvikling med sig til lokalområdet, men det er uklart, om dette også medførte en mere sikker position for den enkelte arbejder i området.

Nielsens forståelse for de potentielle beskæftigelsesproblemer på Høgildgaard betød, at det blev en af hans primære bekymringer, hvorvidt det var muligt at udføre arbejdet i plantagen til de priser, som Hedeselskabet forventede. Han skriver i brevet af 25. januar 1869, at: *"jeg er bange for ikke at kunne faa Arbejdet udført for de Priiser der ville blive fastsatte ti jeg skønner at det Arbejdet ikke kan faer udført saa billig her som i bedre og folkerigere Egne"*.²¹³ I hvert fald indledningsvist fik han ret i denne forudsigtelse. Blot tre måneder senere, i starten af april 1869, skriver han til Dalgas, at han er kommet til: *"den Erfaring at det sletikke kan udføres for 1rd pr 1000 [plantehuller]"*. Det bør bemærkes, at denne løn er halvdelen af det, der udbetales på Houborg plantage samme år, hvilket enten indikerer, at Hedeselskabet kraftigt undervurderede de økonomiske forhold omkring Høgildgaard ift. Houborg, eller blot at dette var det lønniveau, også Høgildgaard i realiteten måtte betale dets arbejdsfolk.²¹⁴ At lønnen var sat for lav, bliver dog slået fast i et brev, Nielsen sender lidt over et år senere. I dette brev, afsendt d. 16. oktober 1870, rapporterer Nielsen til Dalgas, at arbejdet dagen forinden var blevet nedlagt som resultat af uenigheder om lønnen mellem Nielsen og arbejdsfolkene. Dette er i sig selv bemærkelsesværdigt, men endnu mere er det, at lønnen arbejderne er utilfredse med dette år er 3 rigsdaler pr. 1000 plantehuller. Lønnen er blevet hævet til det tredobbelte, og arbejdsfolkene mener fortsat, at dette var for lavt.²¹⁵ Halvandet år senere er dette beløb steget igen, idet Nielsen her skriver: *"[M]en noget Tro har jeg til at Hullegravningen i Løbbet af Sommeren skulle kunne faas udført for ca 4rd per 1000"*.²¹⁶ Dette er desværre de to eneste breve, i hvilke Nielsen så eksplicit omtaler arbejdsfolkenes løn, men i flere er det tydeligt, at uoverensstemmelserne ikke er forsvundne.²¹⁷ To ting kan vi dog lære ud fra dette begrænsede

---

²¹²BN, 8.5.1872, 1.6.1872, 25.8.1872, 2.10.1872.

²¹³BN, 25.1.1869.

²¹⁴BN, 5.4.1869. I én læsning af brevet skriver han yderligere: *"Jeg troer ikke det bliver mulig at fae Hullerne Jevned naar Jorden skal hakkes og behandles som jeg synes det burde for mindre end 5 a 6 [mark] pr 1000 huller"*. Det er usikkert, om lønnen er i mark, men det er den mest sandsynlige tolkning. Dette betyder, at Hedeselskabet ikke ønskede at udbetale mere end en rigsdaler for arbejdet, hvilket understøtter teorien om, at de undervurderede de økonomiske forhold ved Høgildgaard.

²¹⁵BN, 16.10.1870. Ved samme læsning som lavet i sidste fodnote ønskede arbejdsfolkene en lønforhøjelse fra 3 rigsdaler til 3 rigsdaler, 1 mark. At Nielsen afviste denne stigning, kan forklares ved, at han allerede havde hævet lønnen inden arbejdets begyndelse, samt at han vidste, at denne løn allerede var opfattet som for høj internt i selskabet.

²¹⁶BN 17.2.1872.

²¹⁷Se fx BN, 18.3.1874, 4.6.1874.

materiale. For det første illustrerer brevene, at vi bør nuancere vores opfattelse af Hedeselskabets økonomiske forståelse for et hedeområde som det ved Høgildgaard. For det andet illustrerer de, at vi ikke blot kan videreprojektere følgende af Har. Skodshøjs beskrivelser om Stilde plantage til andre plantager, herunder Høgildgaard: *"Det var egnens folk, der beskæftigedes med plantningsarbejdet; selv gårdfolkene holdt sig ikke for gode til at påtage sig det efter tidens forhold godt lønnede plantningsarbejde"*.²¹⁸ Det er muligt, at plantningsarbejdet andre steder i landet var godt aflønnet, samt at dette også var tilfældet på Høgildgaard i senere perioder. De lønkontroverser, Nielsen henviser til, viser dog tydeligt, at dette ikke var tilfældet de første par år af Høgildgaards eksistens.

De netop undersøgte lønkontroverser indikerer, at arbejdsforholdene på Høgildgaard var af en udfordrende karakter. Nielsen selv anerkender dette, ligesom han giver udtryk for, at vejret også kunne forværre forholdene. I forbindelse med den sidste lønkontrovers skriver han, at: *"Jeg indser godt at 3rd kan være lidt nok for 1000 ti det er noget forfærdelig Bund, Grus og Ah!"*, samt efteråret før, at hvis: *"dette Veir vedvare seer det galt ud med Arbeidet Folkene har idag holdt op og kan ikke mere"*.²¹⁹ I specielt det første brev får man indtrykket af, at Nielsen ikke mener det var hverken arbejdsfolkernes kvalifikationer eller mentalitet der var problemet. Det er dog gentagne gange tydeligt, at Nielsen også havde problemer med både umotiverede arbejdsfolk, samt arbejdsfolk, der var ukvalificerede til arbejdet på Høgildgaard. På intet tidspunkt er dette mere præcist formuleret end under hans forhandlinger med Dalgas omkring en ny plantørkontrakt i starten af 1869, hvor han skriver, at han har: *"hvt mange Ubehageligheder med disse uøvede og vrøvlagtige Mennesker"*.²²⁰ I en implicit kritik af den generelle arbejdsmands motivation, beskriver han senere sin bror som: *"Gud ske Lov ikke fordærvet men [han] er ædruelig og en dygtig Arbejdsmand"* og senere hvordan mange arbejdsfolks ønsker: *"at erholde en Plads som Opsynsmand med en Løn uden synderlig Arbejde"*.²²¹ I ét brev fra 1878, der af hensyn til klarheden citeres i længde, beskriver Nielsen, hvordan nogle arbejderfamilier ikke blot var umotiverede i arbejdet, men også dagligt skabte betydelige problemer på gården: Han skriver følgende: *"Jeg skal tillade mig at nævne nogle af de Ulemper der ved at have saadanne Familier saanær, di sørger aldrig for Ildebrændsel i rette Tid deraf følger at jeg maa kjøre for om Vinteren i Snee og dorlig Veir omkring i Moser og Heder efter Tørv, og desuden er man nødt til at have Laas for sin Tørvehuus baade Nat og Dag, Træ*

---

²¹⁸Skodshøj (1961), 44. Min understregning i citat.

²¹⁹BN, 12.11.1869, 16.10.70.

²²⁰BN, 25.1.1869.

²²¹BN, 2.1.1873, 2.3.1875. Se også BN, 7.4.1874.

og Pinde hvad der kan brænde forsvinder, om Sommeren forsvinder af Haven aldslags Trefrugt, tidlige Kartoffler, Gulleroder, Kaalrabi, og andre Kaal ja endog Toppen af Calotter, vi har endog maatettet have Laas til vor Kohuusdør forat vore Kør ikke skulle blive malket om Natten, dertil kommer at engang om Dagen og tit oftere har man Qvinderne staaende i Kjøkkenet og vil købe Mælk Fløde Æg m m, og kan di see Leiligheden følger der gjerne noget med naar de gaar og hvilken Ængelse er det ikke hvrtil man end kommer i Haven altid at finde Luger og Porte staaende Aaben".²²² Problemerne med arbejdsfolkernes kvalifikationer fremstår aldrig så eksplicit som problemerne med motivationen i sidstnævnte brev, men der er flere eksempler end det indledende. Om arbejdet året før beskriver Nielsen i 1869, at dette var udført af: "kun uøvede folk", mens han i 1872 på forespørgsel fra Dalgas svarer, at han har: "lært at jeg ikke kan have saadanne unge og uøvede Mennesker uden nogen Godtgjørelse", idet disse ikke tjener deres løn ind, da de fordrer konstant: "Veiledning og Anviisning".²²³ Da han samme år skal beskrive sit forsøg på at finde en kvalificeret arbejdsmand til at forestå pløjningen, skriver han, at de, "jeg kan skaffe mener jeg ikke er dygtig nok dertil" og yderligere i 1875, at han ønsker Dalgas' gartner til Høgildgaard, idet Nielsen må antages at have haft svært ved at skaffe folk til ledende roller i arbejdet i plantagen.²²⁴

Nielsen om engvanding

For Hedeselskabet var det et flersidigt arbejde at opdyrke det jyske hedelandskab. Dette indebar for Nielsen ikke blot arbejdet på gården i Høgild, men også en række projekter i gårdens opland. Af disse projekter var anlægningen og vedligeholdelsen af kanal anlæg blandt dem, han brugte mest tid på. Arbejdet med anlægningen foregik specielt i de første år, hvilket stemmer overens med Skrubbeltrangs udlægning i *Det indvundne Danmark*, mens vedligeholdelsen af kanalerne, samt den konkrete engvanding omkring Høgildgaard fyldte mest i de sidste år af korrespondancen.

Vandingskanalerne var essentielle for opdyrkningen af den jyske hede. Dette skyldtes, at opdyrkningen krævede gødning, hvilken i disse år først og fremmest kom fra kreaturer. Ved at anlægge vandingskanaler kunne man skabe nye engarealer, hvorved man muliggjorde flere eller større kreaturhold, samt følgende større produktion af gødning. Dette var ikke i sig selv nyt for bønderne i hedeområderne, blot var det ikke sådan, man opfattede engene og

---

²²²BN, 2.7.1878.

²²³BN, 24.10.1869, 9.6.1872.

²²⁴BN, 19.9.1872, 30.1.1875, 19.2.1875, 5.4.1875, 25.10.1875.

kreaturene før udstykningen i slutningen af 1700-tallet. Årsagen var, at det var på baggrund af gode græsningsmuligheder med henblik på videresalg af kreaturer, at de rigeste bønder på heden var blevet velstillede. De rige engbønder havde kunnet leve af kreaturfedning alene, hvorfor de aldrig havde opretholdt et stort kreaturhold af hensyn til gødningen. Fokus for disse var først og fremmest kreaturerens egen værdi, hvorfor gødningen primært havde til formål at opgradere engarealerne for at sikre bønderne en bedre indkomst her. Når gødning blev brugt til agerbrug, var det normalt blot, så man kunne sikre familien daglig føde. Med udstykningen skete dog en afgørende ændring i måden, hvorpå hedens engarealer blev opfattet og udnyttet, idet den enkelte bonde ikke længere var bundet af den af landsbyfælleskabets definerede produktionsmetode. De nye bønder kunne muligvis nok ønske sig engarealer med henblik på kreaturfedning, men for andre end de etablerede engbønder var dette aldrig en reel mulighed. Når de nye bønder ønskede engarealer til græsning af kreaturer, var det derfor med henblik på at bruge gødningen til den videre opdyrkning af jorden. Hermed kom engdannelser og ageropdyrkning til at gå hånd i hånd. For at opdyrke heden skulle man bruge gødning, og for at skaffe gødning måtte man anlægge engarealer. Det indledende formål med vandingskanalerne var dermed at sikre kontrollen over vandet med henblik på muliggørelsen af hedens opdyrkning til agerjord. Trods denne kontrol primært var tiltænkt anlæggelsen og opretholdelsen af engarealer, kunne den også senere bruges til at sikre agerjord og plantningsarealer mod udtørring. På denne måde spillede kanalerne længe en vigtig rolle i det nye landskab, der blev opbygget efter hedens forsvinden.²²⁵

Litteraturen om den danske engvanding er stærkt begrænset, hvilket har to konsekvenser for denne opgave. For det første er der kun et relativt lille antal detailstudier om emnet, og ingen berører vandingskanaler af direkte relevans for denne opgave.²²⁶ Dette betyder, at kun flere primærkilder kan nuancere Nielsens stærkt fragmenterede korrespondance omkring de kanaler, der her undersøges. For det andet kobles vandingskanalerne sjældent sammen med plantningssagen, idet der ikke er nogen direkte sammenhæng mellem de to projekter og deres formål. Brevkorrespondancen her viser dog, at der alligevel findes en tydelig, om end

---

²²⁵Henningsen (1995), 283-5, 355-9; Møller (1989), 42; Rasmussen (1990), 64-5; Eriksen (1998), 339, Villumsen (2007), 37-54. Henningsen skriver, at Hedeselskabets indledende fokus på engvanding kunne bunde i ønsket om støtte fra den konservative engbonde.

²²⁶Detailstudier af projekter ved Grindsted Å og Varde Å er udført af Eriksen (1998), Villumsen (2007) og Villadsen (2014). Af generelle oversigtsartikler er Møller (1989) og Rasmussen (1990), mens de nævnte bøger af hhv. Skrubbeltrang og Henningsen også behandler emnet.

indirekte, sammenhæng projekterne imellem, idet Bertel Nielsen – og potentielt andre i lignende situationer – spillede en vigtig rolle i realiseringen af begge typer arbejde.

Brevkorrespondancen viser, at det samlede engvandingsprojekt fyldte klart mest i Bertel Niensens arbejde i hans første år på Høgildgaard. På baggrund af en simpel optælling kan det ses, at Nielsen i de første tre år sendte i alt 38 breve, der berører emnet, mens det samme tal for de sidste elleve år blot er 19. Yderligere ses i optællingen af den sidste periode, at Nielsen sender 9 breve om emnet i 1874, hvilket blot efterlader 10 breve fordelt på de resterende år. Selvom det bevarede antal breve falder i de senere år af korrespondancen, kan dette ikke alene forklare den ujævne fordeling, idet at det kvantitative fald i bevarede breve først sætter ind i 1876. I stedet er en bedre forklaring, at de første års anlægsarbejde naturligt optog en større del af Nielsen arbejdstid end det senere vedligeholdelsesarbejde. Det har ikke været muligt at afgøre, hvorvidt Niensens brugte mindre tid på anlægsarbejdet som resultat af det interne skift i fokus hos Hedeselskabet mod plantningsagen, om Hedeselskabet fandt andre til at påtage sig disse anlægsarbejder, eller om der blot ikke var flere anlægsarbejder at udføre i området.

Som nævnt i den kronologiske oversigt over brevene gav Nielsen i 1870 udtryk for at være tilknyttet minimum fem forskellige kanalprojekter. Dette spænder mellem en ledende rolle i det konkrete anlægsarbejde på den ene side, samt en ren tilsynsrolle på den anden side. Selvom det i sidste tilfælde er tydeligt, at Nielsen ikke spiller en aktiv rolle i disse projekter, er det dog uklart, præcis hvordan tilsynsarbejdet skal forstås. På baggrund af korrespondancen kan det både være tilsynet med et færdigt kanal anlæg, tilsynet med et kanal anlæg hvor forarbejdet, men ikke anlægsarbejdet, er udført, samt tilsynet med et kanal anlæg, der stadig er i forberedelsesfasen. Kendetegnende for disse projekter er dog, at de alle kun optræder sporadisk i brevkorrespondancen, mens Nielsen højst afrapporterer om de konkrete arbejder, der udføres. Et simpelt eksempel er Niensens tilsyn med kanal anlægget i Borris. Her meddeler Nielsen i oktober 1868, at han: *”troer at kune overtage Tilsynet med begge Borris Kanaler”*.²²⁷ En måned senere rapporterer han, at han har modtaget honorar for dette tilsynsarbejde, samt et år senere, at han netop er hjemvendt fra en tur til Borris.²²⁸ I april 1870 videreformidler han en besked fra samme sted om, at den ene af kanalerne nu kan føre vandet helt igennem, men desværre er det uklart, om det var en færdigudført reparation eller et færdigt

---

²²⁷BN, 9.10.1868.

²²⁸BN, 16.11.1868, 3.12.1869.

anlægsarbejde.²²⁹ Dette er de eneste breve, der med stor sikkerhed henviser til tilsynet med kanalerne, og mens disse indikerer, at Nielsen har brugt en vis tid på dette arbejde, tyder det samtidig på, at det har været i en stærkt tilbageholden rolle.

Specielt ved én kanal viser korrespondancen dog, at Nielsen spillede en betydelig rolle undervejs i anlægsarbejdet. Denne kanal var placeret i Nørre Vium vest for Høgildgaard og optræder primært før 1870. At kanalen var en prioritet i de to første år, ses ved, at Nielsen disse år nævner projektet i op mod tyve af hans afsendte breve. Han berørte dermed emnet i mere end en fjerdedel af brevene. En redegørelse af forløbet viser, at dette allerede startede, inden Nielsen officielt overtog stillingen på Høgildgaard. I et brev d. 8. marts anmoder Nielsen Dalgas om direktioner, da han er blevet kontaktet af en lokal beboer omkring muligheden for assistance i forbindelse med det nye engvandingensanlæg ved Nørre Vium.²³⁰ Det må antages at han har modtaget en positiv tilbagemelding, idet han en uge efter ikke blot beskriver, at befolkningen her: "*ønsker Arbejdet fremet med meget Kraft*", men samtidig, at han selv vil kunne sætte store mængder tid af til arbejdet over sommeren. Hvornår denne arbejds mængde blev realiseret er uklart, men det er sikkert, at den blev det. Nielsen vedlægger en fortegnelse i sit brev af 30. maj, i hvilken han angiver løn for tre måneders arbejde ved kanalen.²³¹ Den umiddelbare kontekst tyder på, at der er tale om en forudbetaling, men dette kan dog ikke siges med sikkerhed. I september er forarbejdet med sikkerhed færdiggjort, da Nielsen flere gange denne måned omtaler den kommende licitering af arbejdet, samt dets snarlige påbegyndelse.²³² I oktober rapporterer Nielsen, at han succesfuldt har bortakkorderet al arbejdet.²³³ Herefter falder Nielsens arbejds mængde ved kanalen betragteligt, hvilket formentlig dels skyldes arbejdets påbegyndelse, dels at han i november overdrager dele af tilsynet til anden part. I et brev, der antageligt er fra omkring januar 1869, rapporteres det, at projektet potentielt bliver mindre forsinket, mens han i slutningen af februar dels melder om mindre anlægsproblemer, dels at stemmeværket, der skal opdæmme vandet, snarligt påbegyndes.²³⁴ Hvorvidt det er konstruktionsproblemer eller stemmeværket, der driver ham til Vium, er ikke klart, men det er sikkert, at han i den følgende periode bruger meget tid her. D. 27. februar skriver han, at den: "*Næste Uge vil gaa med til*

---

²²⁹BN, 20.4.1870.

²³⁰BN, 8.3.1868. Denne type anmodning var tilsyneladende ikke unormal. I et senere brev beskriver Nielsen at have modtaget to lignende forespørgsler, BN4.10.1868.

²³¹BN, 30.5.1868.

²³²BN, 4.9.1868, 7.9.1868, 17.9.1868.

²³³BN, 4.10.1868.

²³⁴BN, udateret, 26.2.1869.

kanalen i Vium", samt ugen efter, d. 6. marts, at han dagen efter rejser: "*til Vium og bliver der en 3 a 4 Dage*".²³⁵ Dagen inden sidstnævnte brev har han rapporteret, at han er blevet kaldt til Vium hurtigst muligt.²³⁶ Det angives ikke hvorfor, men den hurtige indkaldelse er endnu en indikation på, at han har spillet en betydelig rolle i at sikre fuldførelsen af arbejdet. Herefter går der igen en længere periode, hvor arbejdet ved Vium er en mindre prioritering, inden Nielsen i oktober 1869 rapporterer, at han har færdiggjort det forberedende arbejde i forbindelse med beregningen af udløbstuder til kanalen.²³⁷ Tuderne har haft til formål at fordele den rette mængde vand til den enkelte lodsejer, og arbejdet med disse indikerer, at kanal anlægget så småt var færdigt. Nielsen nævner kanalen en sidste gang, da han i december kvitterer for tilsynet ved kanalen.²³⁸

Selvom projektet i Vium adskiller sig både kvantitativt og kvalitativt i kildesamlingen, er dette ikke ensbetydende med, at Niensens rolle som tilsynsmand var anderledes ved denne kanal end ved de andre. Som det kan ses, falder hovedparten af korrespondancen i det indledende arbejde, hvilket tyder på, at Nielsen ingen rolle havde i den konkrete udførsel af anlægsarbejdet. Hermed bliver det mere interessant, hvordan brevkorrespondancen beskriver den følgende periode efter igangsættelse af denne proces, og her ses de samme fragmentariske oplysninger om Vium kanal, som ved andre anlæg.

Arbejdsprocessen op til et anlægsarbejde af ovenstående art er bedst illustreret igennem Niensens brevkorrespondance omkring anlægget af kanal nær Høgildgaard. Dette anlæg havde til formål at vande bl.a. Høgildgaards egne engarealer. Brevene er interessante, idet de beskriver de forberedende arbejder, han udførte, men samtidig også de betydelige problemer, han havde med den lokale møllejer omkring konsekvenser, kanalen ville have for denne. Ejerinden af møllen, samt dennes forpagter, er således gentagne aktører i Niensens beskrivelser omkring projektet. Første gang vi hører om kanalen, er i slutningen af januar 1869. Dette stemmer overens med, at Nielsen har været færdig med det indledende arbejde i Nørre Vium, hvorfor han har kunnet koncentrere arbejdet på Høgildgaard. I det første brev, afsendt d. 31. januar, fremlægger Nielsen de betingelser, som han søger kanalen anlagt på. For Hedeselskabet, der på dette tidspunkt fortsat var delejer af Høgildgaard, indebar disse betingelser, at selskabet skulle have det fulde ansvar for faciliteterne til opdæmningen af vandet, samt til selve kanalen. I forhold til opdæmningen talte dette både en dæmning og

---

²³⁵BN, 27.2.1869, 6.3.1869.

²³⁶BN, 5.3.1869.

²³⁷BN, 22.10.1869.

²³⁸BN, 20.12.1869.

stemmeværk, hvoraf førstnævnte antageligvis er dæmningen, der opdæmmede vandet bag møllen, mens sidstnævnte skulle opdæmme vandet længere oppe i kanalen. Ved at påtage sig dette ekstra ansvar for mølledammens opdæmning, var det Nielsens ønske at kunne bruge alt møllens overskydende vand til engvanding. At der blot var tale om det overskydende vand, var tydeliggjort ved, at mølleren skulle kunne stoppe afløbet til kanalen, hvis vandstanden i mølledammen faldt til et kritisk niveau. Gennem Nielsens beskrivelse er det ikke på dette tidspunkt tydeligt, hvis mølleejeren var utilfreds med forholdene, men forpagteren var det med sikkerhed. For denne gav det overskydende vand til mølledammen mulighed for en større indtægt gennem fiskeri, og han ønskede 50Rd årligt i erstatning, et, ifølge Nielsen, urimeligt højt beløb.²³⁹ Et par uger senere var Nielsen tilsyneladende kommet til enighed med forpagteren på ovenstående præmisser, formentlig med en betydelig lavere erstatning, men nu var det møllekonen, der gjorde problemer. Han beskriver d. 12. februar, at hun ønskede at beråde sig med en søn, der selv er møller, samt at han: *"skynder paa hende saa meget jeg kan, men det er igen nem Sag at komme tilrette med en gammel og mistroisk og vranten kone"*. Nielsen uddyber ikke problemstillingen yderligere, men situationen antyder, at ejeren ifølge forpagtningskontrakten havde det sidste ord.²⁴⁰ Den ovenstående beskrivelse af Nielsen af ejeren er uden tvivl ikke retfærdig, om end hun nok har givet udtryk for en vis konservativ indstilling. Selvom hedeopdyrkningen og den deraf større kornproduktion ekspanderede markedet for den enkelte møller, var dette samtidig en periode med stigende konkurrence internt i branchen. De gamle mølleprivilegier var blevet ophævet i 1862, hvorfor antallet af både kommercielle og private møller de kommende år var i kraftig stigning.²⁴¹ Hvorvidt dette allerede var blevet et konkret problem for møllerejeren, er uklart, men denne situation har som minimum ændret de økonomiske udsigter for hende. Dette har hun naturligvis vidst, om end hun ikke nødvendigvis har kunnet gennemskue de præcise konsekvenser af forholdene. At afklare den præcise motivation for ejeren vil dog kræve enten personlige dokumenter eller et mere grundigt studie af de lokale forhold omkring Høgildgaard. Uanset de præcise forhold, er det dog svært ikke at se Nielsens beskrivelse af ejeren som en dyb mangel på forståelse, bevidst eller ubevidst, af dennes økonomiske situation. Hvad der er foregået de næste to uger, er usikkert, men Nielsen rapporterer den 26. februar, at han nu er kommet til enighed med mølleejeren. Han har derudover afklaret placeringen af stemmeværket, hvilket er kommet på plads med en lokal lodsejer, Merrild. Vandet ville her blive opdæmmet

---

²³⁹BN, 31.1.1869.

²⁴⁰B. N, 12.2.1869. Det vides ikke om forpagtningskontrakten er tinglyst.

²⁴¹Böcher (1942), 222-40.

på et sted, hvor kun hans eng vil blive berørt, og han ønskede ingen erstatning for dette. På denne baggrund blev Nielsen parat til det mere konkrete arbejde med opmåling og beregning af den optimale placering af kanalføringen, samt overslag over det potentielle vandingsareal.²⁴² Over de næste uger arbejdede Nielsen med dette, men måtte erkende, at specielt faldet, der skulle sikre en konstant og sikker vandmængde, var et problem. Dette giver han udtryk for i to breve, men slutteligt også, at han har fundet en linjeføring, der kan vande et tilfredsstillende areal omkring Høgildgaard uden andre skadelidende end møllen og omtalte Merrild.²⁴³ Hvad der sker det næste års tid, er usikkert, idet Nielsen i lange perioder hverken sender breve eller beskriver projektet i dem, han sender. Det tyder på at være sat på pause af hensyn til fx plantningsagen på Høgildgaard. I april året efter rapporterer Nielsen dog, at både ejerinde og forpagter igen er afvisende for anlægsarbejdet. Ejerinden mener at være blevet fortalt, at projektet var nedlagt, mens forpagteren igen frygter for faldende indtægter.²⁴⁴ En måned senere beretter Nielsen, at ejerinden og forpagteren har forbudt udgravningen til kanalen på deres grund, men dette har åbenlyst en begrænset effekt, idet Nielsen i slutningen af juni rapporterer, at arbejdet går fint fremad.²⁴⁵ Udover en enkelt mindre problemstilling omkring en skadelidende lodsejer er dette sidste gang, Nielsen med sikkerhed beskriver anlægningen af denne kanal.²⁴⁶ En enkelt bemærkning bør dog falde til et brev Nielsen sender d. 27. maj, en lille måned efter forbuddet mod arbejdet på møllens grund. Han skriver, at: *"Med Hendsyn til Høgildgaards Kanal kunne der nok være en del at skrive om men da Captainen saasart kommer er der vel besdst at tale mundtlig derom"*.²⁴⁷ Citatet er sigende af to grunde. For det første åbner det for, at Dalgas selv har forhandlet direkte med mølleejeren og forpagteren, hvilket han som nævnt var kendt for at være ekstremt dygtig til. Dette er én forklaring på, at projektet blev udført, selvom det ikke kan afvises, at linjeføringen blev omlagt. For det andet illustrerer citatet en metodisk udfordring ved disse breve, idet en del af kommunikationen uundgåeligt er foregået mundtligt, og noget potentielt bevidst er blevet holdt fra skrift. Her er denne metodiske usikkerhed ekspliciteret, hvorfor kilderne automatisk mister troværdighed som resultat af et tab i deres udsagnsevne. Dette gælder både generelt, men også i denne specifikke sag. Selvom der går halvanden måned, uden at brevene nævner

---

²⁴²BN, 26.2.1869.

²⁴³BN, 5.3.1869, 6.3.1869, 4.5.1869.

²⁴⁴BN, 6.4.1870.

²⁴⁵BN, 9.5.1870.

²⁴⁶BN, 26.7.1870.

²⁴⁷BN, 29.5.1870.

anlægsarbejdet, er det tydeligt fra dette citat, at dette ikke skyldes manglen på hændelser, men derimod manglen på kilder i form af Nielsens beretninger.

Efter de indledende år med kanalanlæg kommer to overlappende, men distinktive perioder i korrespondancen, når det gælder engvandingen. Den første varer fra 1872 til 1874, med hovedvægten dette sidste år og omhandler den konkrete engvanding og udførelsen af dette projekt. Om dette emne har Nielsen afsendt syv ud af ni breve i 1874, hvilket er en ganske naturlig udvikling kanalanlægningen taget i betragtning. Korrespondancen tyder på, at Høgildgaard kanal stod færdig i starten af 1870'erne, og den konkrete engvanding har nødvendigvis måtte vente. Den store infrastruktur har måttet komme før den lille. Selvom Nielsen i disse breve beskriver en central del af hedeopdyrkningen for hovedparten af befolkningen, er der dog ingen oplysninger, der ikke allerede er kendt i litteraturen. I stedet er der tale rapporter og forespørgsler af økonomisk art til Dalgas.²⁴⁸

Den anden periode begynder i 1874 og slutter først ved Nielsens opsigelse på Høgildgaard. Perioden er defineret af vedligeholdet af Høgildgaards kanal, specifikt de problemer, der opstår her. Dette arbejde er forventeligt de tidligere vilkår for kanalens anlægning taget i betragtning, men stadig interessant i den forstand, at det viser den ledende rolle, Nielsen må have haft i lokalsamfundet. Desværre er der to problemer med dette materiale. På den ene side er det fokuseret på den tekniske del af arbejdet, forstået på den måde, at Nielsen nødvendigvis fokuserer på det konkrete problem og dets udførelse. Denne pointe kan nok understøtte det faktum, at Nielsens rolle på Høgildgaard var alsidig, men oplysningen om, at den samme jorddæmning er brudt igennem tre gange samme sted, er ellers mere af interesse i en teknologihistorisk opgave.²⁴⁹ I forlængelse må det på den anden side konstateres, at selvom et enkelt af brevene antyder, at der igen er uenigheder omkring Kideris Mølle og dens rolle ift. disse vedligeholdelsesprojekter, er materialet her for fragmenteret til at komme med et reelt, kvalificeret udlæg af denne problemstilling.²⁵⁰

Konklusion

Denne opgave er blevet udført på baggrund af 373 breve skrevet af plantør Bertel Nielsen på Høgildgaard i perioden 1868-1881. Formålet var at lære om denne ene plantør og om den

---

²⁴⁸Se fx B.N, 21.2.1874, 9.9.1874. Arbejdet er beskrevet i Jørgensen (2007).

²⁴⁹BN, 28.1.1875, 29.5.1877, 18.3.1878.

²⁵⁰BN, 24.4.1877.

brede landbefolkning. Antagelsen var, at da Høgildgaard var en af mere end tusinde plantager anlagt i slutningen af 1800-tallet, måtte plantørens arbejde og hans opfattelse af lokalbefolkningen kunne opfattes som udtryk for generelle forhold i datiden. På denne baggrund blev formålet langsomt udvidet til også at indeholde spørgsmålet om, hvorvidt Høgildgaard var unik, samt om dette i så fald spiller ind på vores mulighed for at almengøre resultaterne ift. det indledende formål. Dette var en naturlig overvejelse i forlængelse af opgavens oprindelige formål og blev blot understøttet af Høgildgaards tidlige anlæggelsesår, samt dens rolle internt i Hedeselskabet. Disse spørgsmål er undersøgt ved primært at fokusere analysen på tre fremtrædende aspekter af Bertel Niensens breve.

Det første aspekt er Niensens ansættelse. Her er det blevet vist, at Nielsen ofte bekymrede sig om sin egen juridiske situation på gården, samt at han flere gange undervejs i perioden må have været udkældt for sit arbejde. Det er blevet vist, at Nielsen ikke havde nogen baggrund inden for plantningsarbejdet, men at han formentlig er blevet ansat som resultat af sit bekendtskab til Dalgas, samt hans evner inden for anlægsarbejde. Specielt sidstnævnte har været vigtig i Hedeselskabets første år, idet arbejdsopgaverne har varieret kraftigt, mens de ansatte har været få. Det er samtidig blevet vist, at Nielsen meget vel kan have besiddet stillingen på Høgildgaard i denne lange periode på baggrund af det personlige kendskab til Dalgas. Afsnittet har dermed vist, at det er usandsynligt, at Nielsen blot var én plantør blandt mange. Samme konklusion har på denne baggrund kunne laves om Høgildgaard.

Det andet aspekt er Niensens beskrivelse af arbejdsstyrken. Det er blevet vist, at Nielsen havde gentagne problemer med arbejderne, hvilket er et aspekt der sjældent nævnes i den nuværende litteratur om de jyske plantager. Problemerne var specielt i den første halvdel af perioden og skyldtes en kombination af en lille, ofte umotiveret eller ukvalificeret arbejdsstyrke og et generelt hårdt, urentabelt arbejde. Brevene viser dog, at disse problemstillinger svandt ud i løbet af perioden, hvilket indikerer, at de primært var resultatet af startvanskeligheder. Afsnittet har vist, at Høgildgaard må have skilt sig ud fra det store antal plantager i Jylland enten ved dets tidlige anlæggelsesår, dets lokation eller en kombination af begge. Dette betyder, at vi ikke blot kan overføre konklusionerne herfra til andre plantager. Yderligere viser det, at det er værd at undersøge de tidligste plantager med henblik på forholdet til den lokale arbejdsstyrke, idet emnet er nær ubelyst i den nuværende litteratur.

En undersøgelse af denne art vil kunne kaste lys over de sociale aspekter i denne indledende fase af Hedeselskabets og plantagernes historie.

Det tredje aspekt er Niensens rolle ved engvanding. Det er blevet vist, at Nielsen spillede en betydelig rolle i det forberedende arbejde ved anlægget af vandingskanaler, samt en vigtig rolle i senere tilsyn. I kombination med andre projekter viser dette, at Nielsen ikke blot arbejdede på Høgildgaard, men også spillede en alsidig rolle i et bredt opland. Afsnittet har vist, at dette primært var gældende i de første år af hans ansættelse. Dette arbejde understøtter, at Nielsen ikke var ansat i kraft af evner inden for plantningsarbejdet, og at han derfor ikke kan anses som en almindelig plantør. Afsnittet viser dog også, at der er grund til at tro, at Niensens alsidige rolle specielt gjorde sig gældende i de første år af plantagens eksistens, hvilket indikerer at Hedeselskabet i årene efter blev mere specialiseret.

Denne opgave er hidtil blevet opfattet som mikrohistorie, idet antagelsen var, at elementer fra Høgildgaard generelt gjorde sig gældende på tværs af Jyllands plantager. Dette bør revideres. Opgaven har vist, at der er flere grunde til at opfatte Høgildgaard som en relativt unik plantage, idet både ansættelsesforhold, anlæggelsesår, lokation og ejerforhold har spillet ind på dagligdagen dette sted. Selvom denne opgaves resultater derfor ikke nødvendigvis kan almenføres, har den vist, at både denne tidlige periode af plantagernes historie og plantagerne i et socialt perspektiv ikke er ordentlig belyst. Med udgangspunkt i de enorme ændringer, plantningsbevægelsen udførte i det jyske landskab, er det et emne, der bør undersøges videre.

I forsøget på at undersøge den almene arbejder blev der til denne opgave valgt én enkelt brevkorrespondance fra én ansat på jorden. Dette skete både af hensyn til opgavens omfang, men også fordi kildematerialet forventeligt kunne besvare opgavens overordnede problemstilling. Det står for forfatteren uklart, hvorvidt dette er en korrekt antagelse. På den ene side er det klart, at trods korrespondancen fremstår stærkt fragmenteret, kan denne type breve, som del af et større kildesæt, udvide vores kendskab til den undersøgte periode. Nielsen berører mange emner, og brevene kan som minimum placeres i både et lokal-, kultur-, social-, miljø- eller erhvervshistorisk perspektiv. Derimod er det mindre klart, om Nielsen og hans breve er unikke i kraft af situationen på Høgildgaard. Hedeselskabet har bevaret en enorm samling indkomne breve, hvoraf flere er afsendt af personer, der ikke er kendt i den nuværende litteratur. Hvis blot enkelte af disse har et indhold lignende Niensens, er der

potentiale for en kildesamling, der kan belyse de sociale aspekter af datidens plantager. Desværre må det også konstateres, at årsagen til, at den betydelige kildesamling, der her er brugt, eksisterer, formentlig skyldes, at Høgildgaard og Bertel Nielsen ikke var helt almindelige i deres datid. Det er værd at undersøge, om der er flere lignende brevkorrespondancer, men der vil være få garantier ved en sådan undersøgelse.

Trods alle ovenstående overvejelser er det forfatterens opfattelse, at dette studie har bidraget med noget vigtigt til den nuværende litteratur. Argumentet er kulturhistorisk, idet det bygger på antagelsen om, at det, der er meningsfuldt for mennesker, også er værd at studere. For Bertel Nielsen var plantningssagen meningsfuld, og for Bertel Nielsen var arbejdet på Høgildgaard meningsfuldt. Hvis ikke dette træder frem i historien, er det alene forfatterens ansvar. Selvom der eksisterer udgivelser, der fokuserer på det personlige aspekt af plantningssagen, er det forfatterens opfattelse, at arbejdere og funktionærer er underrepræsenterede. Alene på denne baggrund er det forfatterens opfattelse, at studiet af Bertel Niensens tid på Høgildgaard har bidraget til litteraturen med noget vigtigt.

Litteraturliste

- Burke, Peter. *What is Cultural History*. 2. udgave. Great Britain: Polity, 2012. Print.
- Bus, Erik. *Baldersbæk – en københavnerplantage*. Vojens: Holger Petersens Fond, 2011. Print.
- Böcher, Steen. B. *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu: En erhvervsgeografisk undersøgelse*. Denmark: Hagerup, 1942. Print.
- Børgesen, Birthe og N. Kr. Mortensen. *Der vokser skov på heden – Optegnelser om Utoft Plantage*. Esbjerg: Historisk Samfund for Ribe Amt, 1984. Print.
- Christiansen, Palle Ove. *Kulturhistorie som opposition – Træk af forskellige fagtraditioner*. Viby J.: Samleren, 2000. Print.
- Christiansen, Palle Ove. "Forståelsen af det anderledes. Om Carlo Ginzburg og mikrohistorie". *Historisk Tidsskrift*. 2001. Bind 1, Hæfte 101: 111-145. Web. 11.5.2019. <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/55925>.
- Dalgas, Enrico. *Geografiske Billeder fra Heden*. Viborg: 1928 [1870]. Print.
- Dalgas, Enrico. "Plantagecomplexenerne i Midt- og Vestjylland". *Hedeselskabets Tidsskrift*. 1893. Nr. 2: 22-23. Print.
- Dalgas, Enrico, Georg Morville og S. Mourier-Petersen. "Dødsfald". *Hedeselskabets Tidsskrift*. 1894. Nr.1, januar. Print.
- Danmarks Statistik (red.). "Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. aarhundrede". *Statistisk Tabelværk*. Rk. 5, Litra A, Nr. 5. København: Statens Statistiske Bureau, 1905. Print. <https://www.dst.dk/Site/Dst/Udgivelser/GetPubFile.aspx?id=19256&sid=befolk1905>.
- Det danske Hedeselskab (red.). "Om Skovenes Indflydelse paa Regnmængdens Størrelse". *Hedeselskabets tidsskrift*. 1892. Nr. 1, januar. Print.
- Det danske Hedeselskab (red.). "Fortegnelse over plantager under Hedeselskabet ved udgangen af 1900". *Hedeselskabets Tidsskrift*. 1901. Print.
- Det danske Hedeselskab (red.). "Forstraad F. A. C. Bang 1821-1902". *Hedeselskabets Tidsskrift*. 1902. Nr. 8, august. Print.
- Eriksen, Hans Erik. "Dalgas og Grindsteds første engvandingskanaler 1868-1869". *Fra Ribe Amt*. 1998. Bind XXVII-3: 339-361. Web. 23.5.2019. <https://tidsskrift.dk/fraribeamt/article/view/76273>.
- Fabech, Charlotte. "Arealanvendelse og landskabstyper i det 1. årtusinde". *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. (Red.) Bent Odgaard og Jørgen Rydén Rømer. Gylling: Aarhus Universitetsforlag, 2009. 143-176. Print.
- Fritzbøger, Bo. *Danske skove 1500-1800*. Landbohøiologisk Selskab, 1992. Print.
- Fritzbøger, Bo. *Kulturskoven: Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*. Gyldendal, 1994. Print.
- Fritzbøger, Bo. "Mikrohistorie og aktør-netværks-teorier: Kontekst, repræsentation og relevans". *Temp – Tidsskrift for Historie*. 2012. Årg. 3, Nr. 5: 104-125. Web. 11.5.2019. <https://tidsskrift.dk/temp/article/view/24399>.

- Ginzburg, Carlo. "Mikrohistorie: To eller tre ting jeg ved om den". *Spor. Om historie og historisk metode*. Carlo Ginzburg, Morten Thing (red.) og Gert Sørensen (red.). Gylling: Museum Tusulanums Forlag, 1999. 192-212, 266-272. Print.
- Gyldendal A/S (red.). "Thomas Nielsen". *Den Store Danske*. Web. 16.5.2019. http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Politiker/Thomas_Nielsen.
- Hansen, H.P. *Nis Clason og Clasonsborg 1840-1940*. Særtryk af Hardsyssels Årbog. Historisk Samfund, 1940. Print.
- Hansen, Svend Aage. *Økonomisk vækst i Danmark. 1720-1914*. Bd. 1. Viborg: Akademisk Forlag, 1984. Print.
- Hatt, Gudmund. *Landbrug i Danmarks oldtid*. København: Udvalget for Folkeoplysningens Fremme, 1937. Print.
- Henneke, Jørgen. *Guld og grønne skove – Københavnerplantagerne i Jylland*. Forlaget Rhodos, 2011. Print.
- Henningsen, Peter. *Hedens Hemmeligheder*. Viborg: Overgaard Bøger, 1995. Print.
- Hyldtoft, Ole. *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*. Gylling: Systime, 1999. Print.
- Kousgaard, Palle. *Hvor heden før var gold, nu skov og læhegn findes*. Silkeborg: St. Hjøllund Plantage A/S, 2000. Print.
- Kjærgaard, Thorkild. "Gårdmandslinien i dansk historieskrivning". *Fortid og Nutid*. 1980. 1979-1980: 178-191. Web. 19.5.2019. <https://tidsskrift.dk/fortidognutid/article/view/73644>.
- Jensen, Hans. *Dansk jordpolitik 1757-1919. Udviklingen af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810*. Bd.1. København: Nordisk Forlag, 1936. Print.
- Jørgensen, Ole Rand, Peder Dam (red.) og Morten Stenak (red.). "Laust Jensen – en engmester i 1800-tallet". *Landbohistorisk Tidsskrift*. 2007. Årg. 4., Nr. 2: Engvanding: 91-149. Web. 23.5.2019. <https://tidsskrift.dk/landbohist/article/view/20809>.
- Levi, Giovanni. "On Microhistory". *New Perspectives on Historical Writing*. (Red.) Peter Burke. Cornwall: Polity Press, 1991. 93-113. Print.
- Lepore, Jill. "Historians Who Love Too Much: Reflections on Microhistory and Biography". *The Journal of American History*. 2001. Vol. 88, No. 1: 129-144. Web. 11.5.2019. <https://www.jstor.org/stable/2674921>.
- Mourier-Petersen, F., E. Dalgas og G. Morville. "Dødsfald". *Hedeselskabets Tidsskrift*. 1894. Nr. 1 (januar). Print.
- Møller, Per Grau (red.) og Erland Porsmose (red.). "Vand- og vandkraftsudnyttelse på Fyn". *Fredningsplanlægning i Fyns Amt*. Rapport nr. 16. Fyns Amt: Fyns Amt – Forvaltningen for teknik og miljø – Landskabsafdelingen, 1989. Print.

- Møller, Per Grau. *Fra landsby til soveby – Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*. Viborg: Odense Universitetsforlag, 1990. Print.
- Møller, Per Grau. "Det agrare landskab efter 1800". *De kulturhistoriske interesser i landskabet*. (Red.) Vivian Etting og Per Grau Møller. Danmark: Miljø. Og Energiministeriet og Skov- og Naturstyrelsen, 1997a. 217-238. Print.
- Møller, Per Grau. "Det koloniserede landskab". *De kulturhistoriske interesser i landskabet*. (Red.) Vivian Etting og Per Grau Møller. Danmark: Miljø. Og Energiministeriet og Skov- og Naturstyrelsen, 1997b. 327-350. Print.
- Nielsen, Jørgen. *Alhedens Kongeskov*. Thorning: Blicheregnens Museum, 1982. Print.
- Nielsen, Jørgen. *Hedens Grannelund – statens plantageanlæg på de jyske heder 1788-1863*. Herning: Poul Kristensens Forlag, 1988. Print.
- Nyrop, C. *Det danske Hedeselskab: Et Jubilæumsskrift af C. Nyrop*. København: Det danske Hedeselskab, 1916. Print.
- Nørrevang, Arne og Torben J. Meyer. *Danmarks Natur. Hede, Overdrev og Eng*. Bd. 7. Politikens Forlag, 1975. Print.
- Nørrevang, Arne, Torben J. Meyer og Stephan Kehler. *Danmarks Natur. Skovene*. Bd. 6. Politikens Forlag, 1969. Print.
- Pontoppidan, Axel. *Den yngre slægt Pontoppidan*. København: J. H. Schultz Forlag, 1931. Print.
- Porsmose, Erland. "Hovedgårde og godslandskaber". *De kulturhistoriske interesser i landskabet*. (Red.) Vivian Etting og Per Grau Møller. Danmark: Miljø. Og Energiministeriet og Skov- og Naturstyrelsen, 1997. 79-98. Print.
- Odgaard, Bent og Anne Birgitte Nielsen. "Udvikling i arealdækning i perioden 0-1850. Pollen og landskabshistorie". *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. (Red.) Bent Odgaard og Jørgen Rydén Rømer. Gylling: Aarhus Universitetsforlag, 2009. 41-58. Print.
- Odgaard, Bent Vad. "The fire history of Danish heathland areas as reflected by pollen and charred particles in lake sediments". *The Holocene*. 1992. 2,3: 218-226. Web. <https://journals-sagepub-com.proxy1-bib.sdu.dk/doi/abs/10.1177/095968369200200303#articleShareContainer>.
- Pedersen, Jens Brink m.fl. *De danske Kalk- og Mergelselskaber – Kalk og mergel gennem tiderne*. Viborg: De danske Kalk og Mergelselskaber, 1995. Print.
- Pontoppidan, Jørgen A. "Hedeopdyrkning set fra Høgildgaard". *Herning-bogen 2003*. (Red.) Historisk Forening for Herning Kommune. 2003. 172-197. Print.
- Rasmussen, Søren. "Engvanding". *Vandløb og kulturhistorie – Rapport fra et seminar afholdt på Odense Universitet den 16.-17. januar 1990*. (Red.) Niels Hørlück Jessen, Anders Myrtue, Per Grau Møller og Nils Schou. Odense: Historisk Institut, Odense Universitet, 1990. 63-74. Print.

- Schøler, Nicolai Peter og Aage Schøler (red.). *Sandfærdig beskrivelse over, hvorledes Jørgen Pedersen, ved opdyrkning af et hedelod, blev en holden mand*. Odense: Landbohistorisk Selskab, 1992. Print.
- Selmer, Jørgen. "Københavnplantagerne ved Vorbasse". *Mark og montre : årbog for Ribe Amts museer*. 1988: Årg. 24. 3-13
- Selmer, Jørgen. *Fromsseier – En københavnplantage i Vestjylland*. Herning: Skippershoved, 1993. Print.
- Sepstrup, Leif (red.). "Gravsteder på Rind Kirkegård". *Dansk Kirkegårdsindex*. Web. 17.5.2019. http://danskkirkegaardsindex.dk/rind/rind_visbilled.php?img=/rind/pics/PICT0638.jpg.
- Skodshøj, Harald. *E. M. Dalgas*. København K: Steen Hasselbalchs Forlag, 1943. Print.
- Skodshøj, Har. (red.). *Hedens opdyrkning i Danmark*. Silkeborg: Det danske Hedeselskab, 1953. Print.
- Skodshøj, Har. *Houborg Plantage i hundrede år*. Silkeborg: Aktieselskabet Houborg Plantage, 1966. Print.
- Skodshøj, Har. *Stilde Plantage – Fra hedekrat til skov*. Silkeborg: Aktieselskabet Stilde Plantage, 1961. Print.
- Skrubbeltrang, Fridlev. *Det indvundne Danmark*. Silkeborg: Det danske Hedeselskab, 1966. Print.
- Stoklund, Bjarne. "Enkeltgårdslandskaber – skov- og hedebygder". *De kulturhistoriske interesser i landskabet*. (Red.) Vivian Etting og Per Grau Møller. Danmark: Miljø. Og Energiministeriet og Skov- og Naturstyrelsen, 1997. 61-78. Print.
- Sønderby, Johannes Evald. "Rind Plantage 125 år". *Hardsyssels årbog*. 1999: Rk. 2, bd. 33. 17-28. Print.
- Thestrup, Poul. *Dampen binder Danmark sammen*. Viborg: DSB Jernbanemuseet, 1997. Print.
- Villadsen, Hans Ole. "Engvandingskanaler i Alslev Sogn". *Fra Ribe Amt*. 2014. 117-124. Web. 23.5.2019. <https://tidsskrift.dk/fraribeamt/article/view/76442>.
- Villumsen, Holger. "Bevanding af enge ved Varde Å-system – en økologisk balancegang før kunstgødningens tid". *Landbohistorisk Tidsskrift*. 2007. Årg. 4., Nr. 2: Engvanding: 37-89. Web. 26.5.2019. <https://tidsskrift.dk/landbohist/article/view/20808>.

Folketællinger

- Rigsarkivet: *Rentekammeret Danske Afdeling, Tabelkommisionen*. Folketælling 1834, Landdistrikterne (1834-1834): Ringkøbing amt, Bølling herred, Vorgod sogn: 195. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=3556#3556,105002>.
- Rigsarkivet: *Rentekammeret Danske Afdeling, Tabelkommisionen*. Folketælling 1840, Landdistrikter (1840-1840): Ringkøbing amt, Bølling herred, Vorgod sogn: 194. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=6407#6407,145803>.

- Rigsarkivet: *Rentekammeret Danske Afdeling, Tabelkommisionen*. Folketælling 1845, Landdistrikter (1845-1845): Ringkøbing amt, Bølling herred, Vorgod sogn: 242. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=8204#8204,197226>.
- Rigsarkivet: *Danmarks Statistik*. Folketælling 1850, Landdistrikter (1850-1850): Ringkøbing amt, Bølling herred, Nørre Vium sogn: 128. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=114481#114481,17277633>.
- Rigsarkivet: *Danmarks Statistik*. Folketælling 1870, Landdistrikter (1870-1870): Ringkøbing amt, Hammerum herred, Rind sogn: 402-3. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=52740#52740,11801916>.
- Rigsarkivet: *Danmarks Statistik*. Folketælling 1880, Landdistrikter (1880-1880): Ringkøbing amt, Hammerum herred, Rind sogn, Høgild by. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=55020#55020,11954432>.
- Rigsarkivet: *Danmarks Statistik*. Folketælling 1890, Landdistrikter (1890-1890): Ringkøbing amt, Hammerum herred, Rind sogn, Fjelsterholt by m.fl. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=58876#58876,12152193>.
- Rigsarkivet: *Danmarks Statistik*. Folketælling 1901, Landdistrikter (1901-1901): Ringkøbing amt, Hammerum herred, Rind sogn, Kidderiis by. *Arkivalieronline*. Web. 2.6.2019. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=22078#22078,2305572>.

Kildemateriale

- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1866A-1869L, pakke 340.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1869M-1872M, pakke 341.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1872N-1873, pakke 342.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1873N-1874P, pakke 343.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1874P-1875Å, pakke 344.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1876A-1877B, pakke 345.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1877C-1878F, pakke 346.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1878G-1879J, pakke 347.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1879K-1880O, pakke 348.
- Erhvervsarkivet: *Det danske Hedeselskab*. Indkomne breve, 1866-1934: 1880P-1881R, pakke 349.

Bilag 1 – Oversigt over Bertel Niensens breve 1868-1881:

Nr:	Dato:	Afsender- adresse:	Modtager:	Note:
1	11. februar 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
2	15. februar 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
3	24. februar 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
4	8 . Marts 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
5	15. marts 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
6	9. april 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
7	12. april 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
8	26. april 1868	Høgild	Enrico Dalgas	
9	30. april 1868	Høgild	Enrico Dalgas	
10	30. maj 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
11	10. juni 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
12	15. juni 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
13	21. juni 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
14	4. juli 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
15	2. september 1868	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Bestyrelse	
16	4. september 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
17	7. september 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
18	8. september 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
19	11. september 1868	Vium	Enrico Dalgas	
20	17 . September 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
21	20. september 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
22	21. september 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
23	26. september 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
24	4. oktober 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
25	5. oktober 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
26	9. oktober 1868	Høgildgaard	Uadresseret	

27	5. november 1868	Højlund	Enrico Dalgas	
28	16. november 1868	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
29	5. januar 1869	Ukendt	Enrico Dalgas	
30	17. januar 1869	Ukendt	Enrico Dalgas	
31	21. januar 1869	Ukendt	Enrico Dalgas	
32	24. januar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
33	25. januar 1869*	Ukendt*	Enrico Dalgas	Dato er modtagers angivelse. Dato og afsenderadresse fejlagtigt udeladt ved affotografering
34	31. januar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
35	31. januar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
36	Udateret	Ukendt	Enrico Dalgas	Mangler en eller flere sider inkl. forside
37	Udateret	Ukendt	Enrico Dalgas*	Mangler en eller flere sider inkl. forside. Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
38	Udateret	Ukendt	Uadresseret	Mangler en eller flere sider inkl. forside
39	12. februar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
40	12. februar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
41	15. februar 1869	Høgildgaard	Uadresseret	
42	24. februar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
43	26. februar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
44	26. februar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
45	27. februar 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
46	5. marts 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
47	6. marts 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
48	6. marts 1869	Høgildgaard	Uadresseret	
49	8. marts 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

50	14. marts 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
51	17. marts 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
52	24. marts 1869	Holstebro	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
53	3. april 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
54	4. april 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
55	5. april 1869	Høgildgaard	Uadresseret	
56	19. april 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
57	28. april 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
58	3. maj 1869	Høgildgaard	Uadresseret	
59	4. maj 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
60	8. maj 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
61	27. maj 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
62	14. juni 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
63	20. juni 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
64	23. september 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
65	23. september 1869	Høgildgaard	Uadresseret	
66	5. oktober 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
67	10. oktober 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
68	22. oktober 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
69	24. oktober 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
70	4. november 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
71	12. november 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
72	22. november 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
73	28. november 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
74	3. december 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
75	8. december 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

76	13. december 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
77	20. december 1869	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
78	10. januar 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
79	17. januar 1870	Ukendt	Uadresseret	
80	6. april 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
81	6. april 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
82	6. april 1870	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Bestyrelse	
83	10. april 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
84	14. april 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
85	20. april 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
86	27. april 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
87	9. maj 1870	Høgildgaard	Uadresseret	
88	23. maj 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
89	29. maj 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
90	23. juni 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
91	29. juni 1870	Sandfeld	Enrico Dalgas	
92	26. juli 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
93	15. august 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
94	21. august 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
95	26. august 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
96	1. september 1870	Høgildgaard	Uadresseret	
97	30. september 1870	Høgildgaard	Uadresseret	
98	13. oktober 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
99	16. oktober 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
100	20. oktober 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

101	20. oktober 1870	Høgildgaard	Uadresseret	
102	23. oktober 1870	Høgildgaard	Uadresseret	
103	31. oktober 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
104	24. november 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
105	19. december 1870	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
106	8. januar 1871	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
107	29. oktober 1871	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
108	2. januar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
109	29. januar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
110	3. februar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
111	5. februar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
112	10. februar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
113	15. februar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
114	17. februar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
115	19. februar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
116	20. februar 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
117	1. marts 1872	Høgildgaard	Uadresseret	
118	6. marts 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
119	12. marts 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
120	23. marts 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
121	30. marts 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
122	31. marts 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
123	12. april 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
124	27. april 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
125	27. april 1872	Høgildgaard	Uadresseret	
126	1. maj 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
127	1. maj 1872	Høgildgaard	Uadresseret	
128	8. maj 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

129	21. maj 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
130	31. maj 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
131	31. maj 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
132	1. juni 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
133	9. juni 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
134	18. juni 1872	Høgildgaard	Uadresseret	
135	6. juli 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
136	12. juli 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
137	17. juli 1872	Holstebro	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
138	31. juli 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
139	5. august 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
140	14. august 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
141	22. august 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
142	25. august 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
143	4. september 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
144	15. september 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
145	19. september 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
146	19. september 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
147	26. september 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
148	2. oktober 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
149	16. oktober 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
150	30. oktober 1872	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
151	1. november 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
152	4. november 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
153	17. november 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
154	18. november 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
155	2. december 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
156	4. december 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

157	19. december 1872	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
158	23. december 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
159	25. december 1872	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
160	2. januar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
161	2. januar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
162	3. januar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
163	3. januar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
164	8. januar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
165	10. januar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
166	28. januar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
167	1. februar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
168	4. februar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
169	10. februar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
170	11. februar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
171	17. februar 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
172	22. februar 1873	Høgildgaard	Uadresseret	
173	2. marts 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
174	7. marts 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
175	9. marts 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
176	10. marts 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
177	19. marts 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
178	20. marts 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
179	26. marts 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
180	31. marts 1873	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
181	1. april 1873	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
182	16. april 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

183	18. april 1873	Høgildgaard	Uadresseret	
184	1. maj 1873	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
185	11. maj 1873	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
186	19. maj 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
187	27. juni 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
188	1. juli 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
189	26. juli 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
190	4. august 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
191	15. august 1873	Herning	Enrico Dalgas	
192	23. august 1873	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
193	28. august 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
194	31. august 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
195	11. september 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
196	14. september 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
197	3. oktober 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
198	23. oktober 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
199	4. november 1873	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
200	6. november 1873	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
201	24. november 1873	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
202	12. december 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
203	24. december 1873	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
204	5. januar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

205	13. januar 1874	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
206	14. januar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	
207	15. januar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
208	8. februar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
209	12. februar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
210	16. februar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
211	16. februar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
212	21. februar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
213	23. februar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
214	23. februar 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
215	15. marts 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
216	18. marts 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
217	18. marts 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
218	30. marts 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
219	5. april 1874	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Bestyrelse	
220	5. april 1874	Høgildgaard	Hendrik Pontoppidan	
221	7. april 1874	Høgildgaard	Hendrik Pontoppidan	
222	26. april 1874	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
223	4. juni 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
224	11. juni 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
225	22. juni 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
226	25. juni 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
227	10. juli 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
228	10. juli 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
229	28. juli 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
230	29. juli 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
231	24. august 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
232	1. september 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

233	5. september 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
234	9. september 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
235	21. september 1874	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
236	27. september 1874	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
237	29. september 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
238	1. oktober 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
239	6. oktober 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
240	11. oktober 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
241	14. oktober 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
242	24. oktober 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
243	16. november 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
244	16. november 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
245	18. november 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
246	2. december 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
247	4. december 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
248	4. december 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
249	4. december 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
250	9. december 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
251	10. december 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
252	22. december 1874	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
253	1. januar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
254	14. januar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
255	27. januar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
256	28. januar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
257	30. januar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
258	2. februar 1875	Høgildgaard	Uadresseret	
259	4. februar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
260	19. februar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

261	21. februar 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
262	2. marts 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
263	23. marts 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
264	1. april 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
265	1. april 1875	Høgildgaard	Uadresseret	
266	5. april 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
267	5. april 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
268	8. april 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
269	22. april 1875	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
270	24. april 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
271	25. april 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
272	26. april 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
273	5. maj 1875	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
274	7. maj 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
275	14. maj 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
276	25. maj 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
277	2. juni 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
278	8. juni 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
279	10. juni 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
280	12. juni 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
281	24. juni 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
282	27. juni 1875	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
283	24. juli 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
284	16. august 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
285	16. august 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
286	24. august 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
287	29. august 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

288	14. september 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
289	23. september 1875	Høgildgaard	Uadresseret	
290	24. oktober 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
291	25. oktober 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
292	5. november 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
293	24. november 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
294	29. november 1875	Høgildgaard	Det Danske Hedeselskab	
295	6. december 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
296	6. december 1875	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
297	21. december 1875	Høgildgaard	Uadresseret	
298	22. december 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
299	29. december 1875	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
300	3. januar 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
301	5. januar 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
302	10. januar 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
303	22. januar 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
304	24. januar 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
305	24. februar 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
306	24. marts 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
307	24. april 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
308	24. maj 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
309	27. maj 1876	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
310	24. juni 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
311	1. juli 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
312	11. august 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
313	12. august 1876	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
314	19. september 1876	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	

315	24. september 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
316	24. oktober 1876	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
317	24. oktober 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
318	24. oktober 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
319	24. november 1876	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
320	7. december 1876	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
321	11. december 1876	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
322	24. december 1876	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
323	2. januar 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
324	6. januar 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
325	8. januar 1877	Høgildgaard	Uadresseret	
326	16. januar 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
327	21. januar 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
328	24. januar 1877	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
329	3. marts 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
330	7. marts 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
331	23. marts 1877	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
332	24. marts 1877	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
333	3. april 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet

334	13. april 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
335	24. april 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
336	19. maj 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
337	29. maj 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
338	26. juli 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
339	29. september 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
340	20. oktober 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
341	5. november 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
342	2. december 1877	Høgildgaard	Uadresseret	
343	7. december 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
344	16. december 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
345	31. december 1877	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
346	31. december 1877	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor*	
347	18. marts 1878	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
348	25. marts 1878	Høgildgaard	F. Iversen (Hedeselskabets sekretær og kasserer)	
349	2. juli 1878	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
350	19. september 1878	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
351	2. oktober 1878	Høgildgaard	Uadresseret	
352	24. november 1878	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
353	2. januar 1879	Høgildgaard	Uadresseret	
354	24. januar 1879	Høgildgaard	Peter Borch (skovrider)	
355	29. januar 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
356	19. marts 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
357	21. marts 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
358	24. april 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
359	24. april 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	

360	2. maj 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
361	2. maj 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
362	4. maj 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
363	24. maj 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
364	3. juli 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
365	14. juli 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
366	18. juli 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	Uadresseret. Vurderet på baggrund af indholdet
367	21. august 1879	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
368	24. oktober 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
369	3. november 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
370	19. november 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
371	26. november 1879	Høgildgaard	Enrico Dalgas*	
372	30. januar 1880	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
373	17. marts 1880	Høgildgaard	Enrico Dalgas	
374	13. april 1880	Høgildgaard	Uadresseret	
375	17. maj 1880	Høgildgaard	Det danske Hedeselskabs Hovedkontor	
376	30. marts 1881	Høgildgaard	Enrico Dalgas	